Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

Хүндүлүг болгашкылар! Республиканың амыдыралындан чыда калбас дизиңерзе,
«Шын» солунну чагыдып алыңар!
2002 чылдың ийиги чартыында. **ЧАГЫДЫЛГАНЫҢ ӨРТЭЭ:**
хууда чагыдыкчыларга — 185 рубль, 3 айда — 93, 1 айда — 31 рубль.
Организацияларга 6 айда — 238 рубль, 3 айда — 119 рубль.
Экспресс чагыдылганы неделяның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ап болур силер.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 80 (16538)

2002 чылдың ИЮЛЬ 16, вторник

Ат салган шагы 21.00
Садар өртээ 3 рубль.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бирги организастыг хуралы

ҮНДЕЗИН ХООЙЛУГА ДҮҮШТҮР

Эрткен чылын май 6-да хүлээп алган Тыва Республиканың чаа Конституциязын езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралы—Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга(төлээлелге) органы тургустунган. Үндезин Хоойлунуң 111 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазы Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының бирги хуралын эрттирерин чөпшээрээн. Тыва Республиканың Улуг Хуралының бирги организастыг хуралы бодунуң ажылын дүүн, июль 15-те, эгелээн.

Хуралдың ажылын Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. Монгуш ажыткан. Ол бодунуң чугаазынга июнь айда ийи удаа болган соңгулдаларга чоннуң деткимчезин алгаш, Хоойлужудулга палатазынче (Хоойлужудулга палатазы 32 депутаттан тургустунган) соңгудуп алган 22 депутат хуралдың ажылынга киржип келген болганда, кворум саны четчир деп чугаалаан. Ол ышкаш Шолбан Чыргал-оолович депутаттарның кичээнгейинге оларның соңгулда мурнунда программаларының күүселдезин болгаш соңгукчуларның чагыгларын утпайн күүседирин чагаан. Аазаашкыннарны күүсетпес болза, соңгукчуларның бүзүрелин канчап чаалап алырыл? Оон аңгыда Төп соңгулда комиссиязының даргазы эрткен соңгулдаларның чорудулгазынга элээн доктаап, хоойлужудулга талазы-биле чурум үрээшкиннери турган, аңаа хамаарыштыр чогуур органнар истелге ажылын чорудуп турарын дыңнаткан. Хоойлужудулга палатазының кылып чорудар ажылының ролю улуг деп үнелеп көргеш, депутаттарга республиканың хөгжүлдези дээш ажылдаарын база парламент ажылынга чедиишкиннерни күзээн. Шолбан Чыргал-оолович чаңчыл езугаар Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазын соңгуп алгыже, ону түр када башкарып эрттиреринге хоочун депутат Зоя Назытыевна Сатты ук хүлээлгени күүседири-биле томуйлаан.

Россияның болгаш Тыванның Ыдык ырларының күүселдезинин соонда, депутаттар Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржактың илеткелин кичээнгейлии-биле дыңнааннар.

Шериг-оол Дизижикович Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаттарынга чугаазынга мындыг чүүлдерни онзалап айыткан:

—Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын российжи хоойлужудулгага дүүштүр киирериниң чугулазы, чуртка чаңгыс аай экономиктиг, эргехоойлулуг, информастыг девискээрни тургузары, Федерация Чөвүлелин чаартыры-биле бистер чөпшээрежип, президент эрге-чагыргазы девискээр эрге-чагыргазынга чоок болзун дээш федералдыг чеди округтарны деткээн бис. Чогум-на ол чорук республиканың чаа Үндезин Хоойлузун хүлээп алырынга кол чылдагаан болган.

Соңгулда кампаниязының үезинде политиктиг коргудуушкуннар болгаш суд истелгехыналдазы турза-даа, кандидаттарның хөй кезии соңгулда мурнунда суртаал ажылын хоойлуга дүүштүр чорутканнар. Ынчан база-ла чон тиилээн. Шын тиилээн.

Хүндүлүг депутаттар, ам бистиң ниити ажылывыстың дугайында каш сөс. Бо чылын республиканың Конституция судун болгаш Саналга палатазын тургузуп, чаргы чарар судьяларның ажылын быжыглап алзывысса эки. Удавас административтиг судтар болгаш даңгыраан берген төлээлериниң судтары көстүп келир. Кижиниң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи институтту база тургузар ужурлуг бис.

Хүндүлүг депутаттар!

Бо төөгүлүг ужур-уткалыг хүнде силерге быжыг кадыкшылды, өг-бүлеңерге чаагай кежик-чолду, бистиң чуртувустуң эрткен төөгүлүг үезинден катап тургустунган чаа Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының бүрүн эргелерин боттандырарынга чогаадыкчы чедиишкиннерни күзедим! (ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың чугаазын допчулай бижээн).

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржактың чугаазының соонда, депутаттар хүн чурумунда кирген: Хоойлужудулга палатазының түр регламентизин, палатаның структуразын, саналга комиссиязының, Хоойлужудулга палатазаның даргазын, ооң оралакчызын болгаш палатаның комитеттер болгаш комиссиялар даргаларын бадылап алырының айтырыгларын сайгарып чугаалашкан.

Хоойлужудулга палатазының Даргазының албан-дужаалынга ажылдаар күзелин үш депутат илереткен. Бир дугаар бадылаашкынның түңнелинде Василий Майлолович Оюн дээш 8 депутат бадылаан, Борис Кожуун-оолович Күдерек дээш 2 депутат үнүн берген, Хонук-оол Доржуевич Монгуш дээш базала 2 депутат бадылаан. Арткан 9 депутат шупту кандидаттарга удур бадылаан. Ынчангаш Хоойлужудулга палатазының Даргазы соңгуттунмаан.

Сессия бодунуң ажылын июль 16-да үргүлчүлээр.

Игорь ДАМДАК.

ЧУРУКТА: хурал үезинде.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруу.

ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИН ЕЗУГААР

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың 2002 чылдың июль 12-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының бирги организастыг хуралынга

ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг депутаттар!

Республиканың күрүне эргечагыргазының чаа хоойлужудулга органының – Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының бирги организастыг хуралында бөгүн чыглып келген-дир силер. Республиканың Парламентизиниң депутаттары кылдыр соңгааны база ооң Үстүкү палатазының ажылдап эгелээнибиле силерге, хүндүлүг чаңгыс чер-чурташтарым, байыр чедирип каарын чөпшээреп көрүңер. Силерниң кижи бүрүзү бодуңарның округуңарга шилилгелиг соңгулдаларның нарын оруун төлептии-биле эрткен.

Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алган хүнден бээр бир чыл бичии-ле ажыг үе эрткен, аңаа дүүштүр республиканың чаа парламентизи – Улуг Хурал бодунуң ажылын эгелеп турар-дыр.

2000 чылда-ла Россияның Президентизиниң соңгулдаларынга республиканың чону В.В. Путиниң кандидатуразын деткээш, чаңгыс аай федеративтиг күрүне болур Россияны камгалап арттырарынче угланган политиктиг реформаларның угланыышкынын шилип алган. Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын российжи хоойлужудулгага дүүштүр киирериниң чугулазы, чуртка чаңгыс аай экономиктиг, эрге-хоойлулуг, информастыг девискээрни тургузары, Федерация Чөвүлелин чаартыры-биле бистер чөпшээрежип, президент эрге-чагыргазы регионал эрге-чагыргазынга чоок болзун дээш, федералдыг чеди округтарны тургусканын деткээн бис. Чогум-на ол республиканың чаа Үндезин Хоойлузун хүлээп алырынга кол чылдагаан болган.

2001 чылдың май 6-да республика референдумунга Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алганы чурттун политиктиг амыдыралынга деңневир чок улуг болуушкун болган дээрзин база катап демдеглеп каайн. Тываның чаа Конституциязы езулуг чоннуу болуп турар, демократчы езучурумну барымдаалап ажылдап кылдынганы-биле ылгалып турар. Ооң төлевилели-биле таныжарынга республиканың 56 муң ажыг соңгукчулары киришкен. Олар төлевилел талазы-биле 900 ажыг санал-оналдарны киргеннер. Ону хүлээп алыры дээш референдумга соңгулда участоктарынга келгеннерниң санындан соңгукчуларның 80,5 хуузу бадылаашкыңнарын бергеннер.

Бо чылын Конституцияның эрге-чагырганың хоойлужудулга (төлээлел) болгаш күүсекчи чадаларының дугайында чүүлдериниң боттаныышкыны эгелээн. Ылаңгыя бо чылын март 17-де Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдалары болган. 1997 чылда республиканың Президент соңгулдаларындан чүзү-биле ылгалырыл дизе, эрге-хоойлулуг бааза сайзыраңгайжып, экономиканың болгаш чурттакчы чоннуң боттуг акша орулгаларының өзүлдези эгелээн байдалдарда олар болуп эрткен. Соңгулдаларга олуржуп турган федералдыг төптен келген хайгааракчылар болгаш аналитиктер республикада сөстүң, массалыг информация чепсектериниң болгаш чоннуң күзел-соруунуң хостуу хандыртынып турар дээрзин демдеглээннер.

Соңгулда кампаниязының үезинде политиктиг коргудуушкуннар болгаш суд истелге-хыналдазы турза-даа, кандидаттарның хөй кезии соңгулда мурнунда суртаал ажылын хоойлуга дүүштүр чорутканнар. Чамдык оппонентилер «хирлиг» технологиялар дээр чүүлдерни ажыглап, экономиктиг кризистен республиканы үндүреринин чогумчалыг программазын саналдавайн, а эрге-чагырганы чүгле шүгүмчүлээри-биле өйлежип турган.

Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының, 11 кожуунга болгаш 39 сумуга чагырга даргаларының, Төлээлекчилерниң 17 тус чер хуралдарының депутаттарының соңгулдаларынга оппонентилер күүсекчи эрге-чагырганы база-ла ужурчөп чок шүгүмчүлеп-ле турдулар, ынчалзажок оон чүнү-даа чедип албадылар. Ынчан база-ла Шын тииледи, Чон тииледи. Чазактың херек кырында ажылхеректеринге боттуг үнелээшкин тииледи. Соңгуттурган депутаттарның болгаш чагырга черлериниң даргаларының шуут хөй кезии центрисчи блоктуң туружун деткип, республикага турум чорук дээш, чоннуң мурнунга эрге-чагырганың бүгү чадаларының харыысалгазы база оларның кады ажылдажылгазы дээш туржуп турары өөрүнчүгдүр.

(Уланчызы 3-кү арында).

Кышка белеткел

ЧЫРЫК ЧОК АРТАР ЧАСКАН

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың берген сагындырыының соонда «Тувкоммунэнерго» ККБ-зының удуртулгазы Тожуда дизельдиг электри станцияларынга кывар-чаар материалдар сөөртүп чедиреринин 1 ай озалдаан графигин эдип алыр дээш «өрт темпизи-биле» ажылдап эгелээн.

Июнь 30-де Тоора-Хемче кывар-чаар материалдар (КЧМ) сөөрткен бир дугаар баржа чеде берген. Саяногорскиде 176 тонна КЧМ моон чедип барып алыр ээлчээн манап чыдар. График езугаар июнь 30-ден эгелеп, 2-3 хонук болгаш-ла, Тожуже 50-50 тонна чүктер чүдүрген баржалар чоруур. Тожуга бүдүн кыш дургузунда ажыглаар 2 муң тонна КЧМ-ни август 14-ке чедир сөөртүп доозар деп турар.

Тендер езугаар садыглаашкынның эргезин ойнап алган Томскиде «Информбюро» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг организация «Тувкоммунэнергодан» 14 миллион рубльди авансыга алза-даа, ТР-ниң Чазааныың Даргазы киришпээн болза, акшаже харамдыккан саарлыкчыларның хайы-биле Тожу бо кыжын чырык чок артып каар часкан.

СААРЛЫП ЭГЕЛЭЭН

Соңгу чүктүң үндезин чоннарының хөгжүлдезиниң программазын езугаар Тожу кожуунда «Өдүген» күрүнеиниң каттышкан бүдүрүлгези суксун, варенье, джем бүдүрер цех комплекизи садып алыр дээш 409,5 муң рубльди алган. Бойдустуң беримчези-биле байлак кожуунга каттчимис үезинде чогуур бажыңны тыпкаш, кышкы үеде эргежок чугула аъш-чемни бүдүрүп эгелээри арткан.

Цех белен продукцияны шыгжап хаптаар дериг-херексел комплектизинден, белен аъш-чем шыгжаар улуг соодукчудан тургустунган болур.

Оон аңгыда, «Өдүгеннің» планында балык эъди болбаазырадыр цех садып алыры база кирип турар. Канчап билир, республиканың садыгларынга Тожунуң кат-чимистен кылган чаагай аъш-чеми-биле кады консервалаан, ыштаан балыктары база көстү бээр чадавас.

Алик ХОМУШКУ.

Тыва каайлыда

Тес-Хем кожуун чагыргазы Тыва каайлының эгелээшкинибиле тус черниң чурттакчыларынга семинар эрттирген.

Тыва каайлының начальниги А.Шаалыдан аңгыда, аңаа Кызылдың кызыгаар отрядының начальнигиниң оралакчызы А.Беседин, кызыгаарның «Цаган-Тологой» ветеринар эрттирилге пунктузунуң начальниги Ю.Кунга, үнүштер карантини талазы-биле инспекция начальниги П.Баадыр, суму чагыргаларының даргалары кириштен.

Кожуун чагыргазының хуралдаар залын долдур чон, ооң иштинде сайгарлыкчылар ажылга кирип алырының болгаш виза кылдырып алырының аргаларынга чедир хөй-ле айтырыгларны салгаш, долу харыыны ап, ийи шак дургузунда чылыг чымчак байдалга ужуражылганы эрттиргеннер.

* * *

Июль 9-та каайлы ажылдакчылары чартык чылдың ажылын түннеп чугаалашкан. 2002 чылдың чартык чылында хыналда көргүзүглер 141,7 хууга күүсеттинген.

Каайлы чыылдазы эрткен чылдың бирги чартыынга деннээрге, 2,2 катап өскен. Ажылдың түннелиниң дугайында илеткелди Тыва каайлының начальниги А.Шаалы кылгаш, ийиги чартык чылда кылыр ажылдарны, Тыва каайлының мурнунда сорулгаларны айыткан.

Наталья МОНГУШ,
Тыва каайлының парлалга секретары.

ТР-НИҢ ЧАЗААНДА

ДООЗУННАЛГАН ХЕРЕКТЕР

Республиканың иштики херектер органнарынга кем-херек үүлгедиишкиннерин чажырар чоруктар хүннүң айтырыы апарган дээрзин ТР-ниң ИХЯ-зының сайыды С.П.Аренин июль 9-та болган Чазак хуралынга чугаалаан.

Сайыт ындыг таварылга-биле бир дугаар таваржып турарын дүвүреп чугаалаан. Херек кырында кем-херек үүлгедиглериниң бүрүткел чок билдириишкиннери чамдыкта чиде бээр ийикпе, азы чыл-чылы-биле доозунналы берген чыткылаары харыысалга чок чорукту көргүзүп турар. С.П.Аренин доозун шыва алган 3 муң хире херектерни катап көдүргеш, истеп-хынаарын чедип алырын ук хуралга чугаалаан.

Катап көдүрген херектер, криминогенниг байдалдың санкөргүзүглери ниити көргүзүглерни будаптар дээрзин хуралга республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар И.Н.Товарищтай чугаалаан. Ол уттундурган херектерни санаваска-даа, кем-херек үүлгедиглериниң сан-түңү (4463) бо чылдың бирги чартык чылында, эрткен чылдың ол үезиниң деннелинге бодаарга, чүгле 2 хуу кызырылганын база немеп чугаалаан.

«Быт», «Рецидив», «Хмель», «Алкоголь» истелге-профилактиктиг операцияларның түннелинде иштики херектер органнарының ажылдакчылары 1953 чурталга бажыңнарын, 3897 квартираларны, 272 арагачылар чыглыр притоннарны, 475 чединмес өг-бүлелерни, 392 өг-бүлеге чурум үрекчилерин, 534 ооң мурнунда судтадып чорааннарны, 827 арага ижеринге сундулуг кижилерге хамаарыштыр ажылдарны чоруткан. Бажың-балгат оорлаар чоруктар 14,9 хуу, мал оору 20 хуу кызырылган. Кем-херек үүлгедиглери Мөңгүн-Тайгада — 21,43 хуу, Эрзинде — 6,15, Каа-Хемде — 9,79 хуу, Өвүрде — 8 хуу, Тожуда — 14,86 хуу кызырылган. Ынчалза-даа кижилерниң кадыкшылынга өжегээр кем чедирер чоруктар хүн келген тудум өзүп турар. Окбоо ажыглап, кижиниң амы-тынынга чедер чоруктар 98,31 хуу өскен. Кижиниң амы-тынынга аар кем чедирер чоруктарның өзүлдези Кызыл хоорайда, Барыын-Хемчикте, Улуг-Хемде, Бии-Хемде, Чөөн-Хемчикте, Бай-Тайгада, Чаа-Хөлде, Өвүрде, Тожуда болгаш Чеди-Хөлде улуг бооп турар.

Наркотиктиг бүдүмелдер эдилеп турганы дээш 212 кижиге хамаарыштыр кеземче херээн оттурган. Мал оорлаар чоруктар Тес-Хем, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик кожууннарда өзүп турар. Мал оору дээш 172 кижиге хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

Т.СААЯ.

ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИН ЕЗУГААР

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

Соңгулдалар болган. Чоннуң күзел-соруу-даа база шиитпирлии-биле ындыг турган. Оларны чурттуң Президентизи, Россия Федерациязының Чазаа, Сибирьниң федералдыг округу деткээннер.

Соңгулда комиссияларынга өөрүп четтиргенимни илередикседим. Чазак Даргазының, бүгү деңнелдериң чагырга черлериниң депутаттарының болгаш даргаларының эң нарын соңгулдаларын олар организастааннар база эрттиргеннер.

Соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде республиканың суд органнары база ажыктыг болгаш шынарлыг ажылдааннар.

Кызыл хоорайга, Бии-Хем болгаш өске-даа кожууннарга соңгулда хоойлуларын хажытканы дээш хайгааралга алган херектерни республиканың Прокуратуразы судтарга чедирер, соңгукчуларның хомудалдарын шалыпкын көөр дээрзинге бүзүрел бар.

Республиканың Чазаа бодунуң талазындан бааза адырларының — одалга-энергетиктиг комплекстиң, транспорттуң болгаш харылзааның, медицина болгаш культура хандырылгазының, соңгулдалар үезинде корум-чурумну тудар адырларның үзүктелиишкин чок ажылдаарынга бүгү-ле байдалдарны тургускан.

Бирги чартык чылда политиктиг амыдырал хайныышкынныг болган-даа болза, политика талазы-биле оптуг кажар кижилерниң хоозун бодалдарынга чөрүштүр бодунуң ажыл-херээн кылып, бүдүрүүшкүннүң кудулаашкынын, республика бюджединиң орулгаларының болгаш чурттакчы чоннуң боттуг орулгаларының кудулаашкынын, нацияның кадыкшылының база демографтыг байдалдың кол көргүзүглериниң кудулап бадарын болдурбаан. Ол бүгү талазы-биле көргүзүглер эрткен чылдың чогуур үезиниң деңнелинден элээн бедик болуп турар.

Хүндүлүг депутаттар, бо чылдың күзүнүнде Кызыл хоорайның болгаш чаа Тере-Хөл кожуунуң чагырга даргаларының соңгулдалары, Ак-Довурак хоорайның чагырга даргазының катап соңгулдалары болуп эртер.

Кызыл хоорайның мэриниң бүрүн эргелериниң хуусаазы бо чылдың апрельде доозулган-даа болза, соңгулдаларны 2002 чылдың октябрь 13-те эрттирер кылдыр доктааткан чүве. Бо чорук найысылалдың Уставын үгле бо чылдың майда хүлээп алганы база бүрүткээни-биле холбашкан.

Бии-Хем кожуунуң чагырга даргазының болгаш төлээлекчилериң тус чер хуралының депутаттарының соңгулдалары тодаргай эвес үеже соңгаарлаттынган, чүге дизе кожуунуң Уставы федералдыг хоойлужудулга-биле карышкактарлыг болганындан, ол бүрүткел эртпейн барган. Ындыг таварылганың уржуундан кожуунуң удуртукчуларының талазындан ук айтырыгны шиитпирлээрин бүдүн чыл дургузунда өжегерээн саададып турары шуут илдең.

Улуг Хуралдың палаталарының депутаттарының немелде соңгулдаларын 2002 чылдың декабрь 1-де эрттирер.

Ындыг-даа болза **республиканың күрүне эрге-чагырга-зының күүсекчи база төлээлекчи адырларының органнары болгаш тус чер бот-башкарылга органнары бо чылдың төнчүзүнде бүрүнү-биле тургустунган турар.**

Хүндүлүг депутаттар, ам бистиң ниити ажылывыстың дугайында каш сөс. **Бо чылын республиканың Конституция судун болгаш Саналга палатазын тургузуп, чаргы чарар судьяларның ажылын быжыглап алзывысса эки. Удавас административтиг судтар болгаш даңгыраан берген төлээлериң судтары көстүп келир. Кижиниң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи институтту тургузар ужурлуг бис.**

Амыдыралчы чугула бүгү-ле айтырыглар талазы-биле хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулгага Чазак киржиринге белен. Чижээлээрге, көдээ ажыл-агый черлериниң саарылгазының, эрге-чагырганың федералдыг болгаш республика деңнелдериниң база тус чер бот-башкарылга органнарының аразынга эргелерни болгаш бүрүн эргелерни аңгылаар, черге, чер иштиниң байлаанга, аргаарыгга болгаш суг курлавырларынга өнчүнү аңгылаар, школа өөредилгезин чаартыр, энергетика системазын болгаш чурталга-коммунал ажылагыйын чаартып өскертир талазы-биле дээн ышкаш аан.

Оон ыңай. Республиканың Парламентизин болгаш Чазаан тургузары барык хары угда болуп эртер. Бо чылдың апрель 11-де албан-дужаал дүжүлгезинге саадап киргеш, үш айлар дургузунда Чазак Даргазының оралакчыларының хүлээлгезин күүседир кижилерни томуйладым. Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр олар болгаш ийи сайыт: саң-хөө болгаш экономика сайыттары Парламентиге томуйлаашкын талазы-биле чөпшээрежилге чурумун эртер, чүгле ооң соонда арткан сайыттар томуйлаттырар. Бо таварылгада массалыг информацияның чамдык чепсектериниң бижип турары ышкаш, төрел бөлүк база төрел ук-төөгү-биле харылзаалар эвес, а меңээ **кадрларның профессионализми** тоң чугула дээрзин демдеглеп каайн.

Чазактың мурнундагы составынга бедик мергежилдиг специалистер ажылдап турган. Чазакка, ооң аппарадынга база республиканың Президентизиниң Администрациязынга эртемнерниң 20 ажыг кандидады болгаш докторлар турган. Чаа Чазак составының шынары-биле аңаа дүжүп бербес.

Россияның составында аныяк республикага үгле республиканың иштинге күжениишкиннiг ажылды чорудары чугула эвес, а федералдыг төп-биле харылзааларның чогумчалыг болуру, россияннарның болгаш делегей ниитилежилгезиниң мурнунга республиканың ат-алдарын бедидери дээш, Тыванның төлептиг удуртукчузунуң алдар-хүндүзүн бедидер дээш демисел чугула.

Бүгү-ле федералдыг структуралар республикага улуг чергези-биле кончуг эки хамаарылгалыг деп чугаалаар ужурлуг мен. Чижээлээрге, чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге саң-хөө дузазының деңнелиниң талазы-биле Тыва федерация субъектилериниң баштайгы чээрбизиниң санында кирип турар. Кедизинде барып ындыг харылзааларның камгалаттынып артар-артпазы бистен хамааржыр.

Бир эвес республика баш удур тодараттынган көргүзүглерни 2010 чылга чедир республиканың хөгжүлдезиниң Концепциязынга дүүштүр күүседир база экономиктиг хөгжүлдениң темпилери Россияда ортумак деңнелден бедик болур болза, бир эвес хууда орулгалар улгадып, политиктиг турум чорук камгалаттынар болза, бир эвес бот-шүгүмчүлекчи болгаш харыысалгалыг болур болзувусса, ол харылзаалар өскерилбес, эки деңнелге хевээр артар.

Федералдыг төптен хамааржыр факторлар база бар. **Бистер чурттуң Парламентизиниң болгаш Президентизиниң соңгулдаларының кырында келген бис.** Политиктиг ажык демиселдиң ам безин эгелээни билдинип турар-дыр. Политиктиг чамдык күштер бөлүглежип, Россия Федерациязының субъект бүрүзүнге боттары салдарлыг болурун күзеп турарлар. Политиктиг партиялар дугайында Федералдыг хоойлу езугаар алырга, боттарының национал эрге-ажыктарын илередир, боттарының политиктиг күштерин тургузарын болдурбас дээн. Боттарының кылып алган өнчүзүн үлежири уламчылап турар.

Демократияның хөгжүлдезиниң, эрге-хоойлулуг күрүнениң болгаш хамааты ниитилелдиң тургустунуп турар бо нарын байдалдарында Россияның Президентизиниң:

делегей ниитилежилгезиниң мурнунга чурттуң ат-алдарын бедидеринче,

улустарын чаңгыс аай өгбүле кылдыр каттыштырып турар российжи күрүнени быжыглаарынче,

ниитилел амыдыралын демократчыдарынче,

бизнес болгаш эрге-чагырга аразынга бот-боттарын билчиринче,

чоннуң амыдыралының деңнелин бедидеринге социал реформаларны боттандырарынче,

«Россия — мээң чуртум» деп чугаалаптар кылдыр ооң национ-налындан, шажын-чүдүлгезинден болгаш политиктиг бүзүрелдериндан хамаарылга чокка, кижи бүрүзүн хүндүлээринче угланыышкынын республиканың чону деткиир дээрзинге бүзүрээр мен.

Ооң-биле чергелештир фашизмни тиилээн чуртта харындаа фашист үзел-бодалдыг өскерликчи күштериң көстүп келгенин кижи эскербейн баар аргажок. Москваның рыноктарынга болган дерзии үүлгедиишкиннериң соонда, скинхедтериң көстүп келгениниң соонда, хөй-хөй регионнарга фашисчи литератураны ажыыбиле садып турганының соонда, Россия Федерациязының Президентизиниң туруштуг негелдезин езугаар политиктиг экстремизм-биле демисел дугайында хоойлу улуг саадаашкынбиле хүлээп алдынган.

Оон аңгыда, чуртта административтиг реформалар калбарып турар. Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Күрчөвүлелдиң, Россияның Конституция судунуң болгаш Федералдыг Хуралдың чөпшээрели чокка регионнарны улгаттыр каттыштырарынче, Федералдыг 7 округ талазы-биле губернчидилгени чорудуп, Федерация Чөвүлелин дүжүреринче ажык кыйгырыгларны кылып турар.

Ынчан Федерация субъектилериниң, национал республикаларның, Россияның автономияларының болгаш биче улустарының эрге-ажыктарын кым төлээлээрил? Мен бодаарымга, колдуунда-ла москвачылардан тургустунган, партийжи даңзы езугаар соңгуттурган Күрүне Думазының депутаттары төлээлевес-ле болгай. Ийет, харын-даа Федерация Чөвүлелинде оларның хөй кезии кирип турар чүве.

А оон ыңай чурттуң Конституциязы канчап баарыл, Күрчөвүлел болгаш Федералдыг 7 округтар, республикалар болгаш национал автономиялар аңаа канчаар тодараттынарыл? Ооң-биле кады Чечняда антитеррорисчи операция ам-даа төнмээн болгай.

Чаңгыс сөс-биле, муң чылдың эгезинде Россияның болгаш бистиң республиканың мурнунда делегейниң таарымчалыг болгаш таарымча чок уржуктарлыг, бүгүдени хаара тудуп турар ханы байдалы-биле улам көвүдээн политиктиг, экономиктиг болгаш социал эң нарын сорулгалар туруп турар.

Ынчангаш, хүндүлүг депутаттар, турум чорукту хандырарынга Федерацияның субъектилери-биле Федералдыг төптүң дугуруштунган хөделиишкиннери, а субъектиниң иштинге — эрге-чагырганың бүгү адырларының чоннуң дугуруштунган хөделиишкиннери бистер бүгүдеге херек-тир. "Дайын шөлүнге чаңгыс кижи — дайынчы болбас» дээр үлегер домак бар ышкажыгай. Ынчангаш Тыванның чаа Конституциязының үүлдерин ажылдап кылып тургаш, ТАР-ның дуржулгазын барымдаалааны база Парламентиниң депутаттарының санын улгаттырганы таварылга эвес.

Бистиң чонувустуң хөй-хөй үүс чылдарда төөгүзүнүң көргүзүп турарын езугаар алырга, чериниң болгаш салым-хуузунуң ээзи болуп артпышаан, төөгүлүг үндезин өскерилгелерниң болгаш катаклизмнерниң үе-чадаларында ол боду уг-шигни часпас, тып алыр чораан. Чаа муң чылдың эгезинде соңгуттурган чагырга черлериниң даргалары, бүгү деңнелдериң депутаттары болгаш эрге-чагырганың үндезини база эдилекчизи болур чон боду төлээлээн республиканың эрге-чагырга структуралары үениң кыйгызынга төлептии-биле харыылаар дээрзинге бүзүрээр мен.

Чогум-на болур нарын байдалдарны барымдаалап көргеш, парламент эрге-чагыргазын күштелдирген база республиканың депутаттарының санын улгаттырган үүве. Ынчалзажок ол чорук эрге-чагырганың кандыг-бир адырының кошкаанын көргүспейн турар, харын-даа — Конституция болза күрүне эрге-чагыргазының парламент-даа, күүсекчи-даа, суд-даа база тус чер бот-башкарылгазын быжыглап, хөгжүдүп турар.

Үениң негелдези ындыг-дыр. Бо дээрге элзедиишкин эвес, эрге-чагырганың кандыг-бир адырын өскелеринден артык көдүрер дээни ол эвес-тир, а эрге-чагырганың адыр бүрүзү бодунуң бүрүн эргелерин күүсеткен турары оларның кайызының-даа чоннуң болгаш төөгүнүң мурнунга харыысалгалыг чоруу база оларның кады ажылдажылгазы күрүне эрге-чагыргазының ажылдап шыдаар аргашинээзин тодарадыр.

Республиканың Баштыңының, парламент депутаттарының, чагыргалар даргаларының болгаш төлээлекчилериниң тус чер хуралдарының депутаттарының эрткен соңгулдаларының сорулгазы база ужурутказы чогум-на ында болуп турар. Кол-ла чүве — центрисчи блоктуң бүзүрелдиг тиилелгези. Ол ышкаш кандыг-даа аргабиле — хоп-меге-биле, кыжаныг-коргудуушкун болгаш нүгүл-биле республикага эрге-чагырганы эжелеп ап, ону дөзүнден божаңнадып, политиктиг байдалды сандарадырынче чүткүп турган күштериң улуг аштырыышкынга таварышканын база ол көргүзүп турар.

Хүндүлүг депутаттар!

Бо тураскаалдыг, республиканың төөгүзүнде чаа арын эгелээн хүнде, силерге быжыг кадыкшылды, өг-бүлеңерге чаагай кежик-чолду, бистиң чонувустуң эрткен төөгүлүг үезинден катап тургустунган чаа Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының бүрүн эргелерин боттандырарынга чогаадыкчы чедиишкиннерни күзедим!

Кичээнгейлиг дыңнааныңар дээш өөрүп четтирдим.

ДЕЛГЕЛГЕ

«МООЛ, ООҢ НАЙЫСЫЛАЛЫ, ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРЫ»

Кызыл хоорайда Моолдуң Консул төлээ чери Моолдуң национал байырлалынга тураскаадып, «Моол, ооң найысылалы болгаш езу-чаңчылдары" деп фото-чурук делгелгезин Улусчу чогаадылга бажыңынга июль 10-да ажыткан.

Ук делгелге ийи кезектиг. Бирээзи, Моолдуң найысылалы Улан-Батор хоорайның дугайында тырттырган өннүг чуруктар, өскези Моолдуң чоннарының национал идик-хевиниң (Монгол хувцас) дугайында өннүг будуктар-биле чураан чуруктар.

Чуруктардан көөрге, моолдарның кедер национал идик-хевиниң төөгүзү байлак. Агаар-бойдустуң өскерилгезиниң аайы-биле моолдарның сезон аайы-биле кедер идик-хеви мындыг: чайын «Тэрлег», күзүн «Хувэнтэй дээл», кыжын «Цагаан нэхий дээл». Ук делгелгеден Моолда хөй аңгы национал бөлүктер чурттап турарын билдим. Ында калгалар, буряттар, дөрбеттер, торгуттар, баргылар, даргинаттар, узумчиннер, баяттар, урянхайлар, хотоннар, мянгаттар, захчиннер, дархаттар, уульдулар болгаш казахтар бар. Чурукчу ол бүгү чоннарны национал идик-хевин кедип алган кылдыр чураан. Улан-Батор дугайында фото-чуруктарның сюжеди база онзагай. Көрүкчү ол чуруктардан кышкы, чайгы, арыг, чараш, делгем кудумчуларлыг Улан-Баторну көрүп болур. Хоорайның кудумчуларында янзы-бүрү скульптурлуг кааскалгалар база бар. Моолдуң национал маадырлары – Чиңгис-Хаанга, Сухэ-Баторга тураскаалдары онзагай кылдыр хоорайны аян-шинчи киирип турар. Хоорайның төвүнде Будда Бурганның 26 метр бедик статуязын тургускан. Ону Церетели көрзе, магадаар боор. Ол чуруктардан амгы Улан-Баторда европейжи болгаш азиат культураның хевирлерин эскерип болур. Ындыг ансамбльдерге — мэрия, дөрт сылдыстыг аалчылар бажыңнары хамааржыр. Ол ышкаш сөөлгү үениң технологиязы-биле туттунган делегей чергелиг дыштанылга чериниң бажыңын оон көрүп болур. Делгелгени көргеш, Улан-Батор Азияның база бир чараш хоорайларының бирээзи-дир деп магададым.

Ук делгелгени көөрү-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак болгаш Чазак кежигүннери келген.

Делгелгениң ажыдыышкынынга Кызыл хоорайда Моолдуң Чиңгине Консул төлээ черинде Консул, дээрги Дарийн Пунцаг мынча деп чугаалаан:

— Сөөлгү үеде ийи чурттуң чоннарының харылзаазы быжыгып эгелээн. Ооң эге базымын бо фото-чуруктар херечилеп турар. Моол биле Россияның, ооң иштинде Тыванның аразында политиктиг, экономиктиг болгаш культурлуг харылзааларның тургустунарынга РФ-тиң Президентизи В.Путинниң база Чазак Даргазы М.Касьяновтуң Моолче албан-езузунуң аайы-биле аян-чоруу улуг идиг болган. Ол ышкаш российжи делегацияның кежигүнүнге Тыва Республиканың Чазак Даргазы дээрги Шериг-оол Дизижикович Ооржак кээп чораан. Бо чылда онзагай чүүл болза Кызыл хоорайга Моолдуң Консул төлээ чери ажыттынган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак ук делгелгеге хамаарыштыр бодунуң бодалын чугаалаан. Ооң чугаалааны болза:

— Хүндүлүг дээрги Консул, өннүктер! Силерниң «Моол, ооң найысылалы болгаш езу-чаңчылдары» деп фото-чурук делгелгезин көргеш, сонуургадым, Моолдуң тургустунганындан бээр 81 чыл болган байырлалыңарга катчып, байыр чедирип тур мен.

Моолга мен үш катап бардым. Оон аңгыда РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң болгаш Чазак Даргазы М.М. Касьяновтуң удуртканы российжи делегацияның кежигүнү бооп база чордум. Аңаа баргаш Моол күрүнеиң амыдыралында социал-экономиктиг өскерилгелер болуп турарын эскердим. Ында америк, япон, көрей болгаш өске-даа сайзыраңгай күрүнелерниң төптерин база көрдүм. Бурунгу моол черде эки угланыышкынныг чаартылгалар болуп турарынга өөрдүм. В.Путин биле Н.Багабандиниң, М.Касьянов биле Н.Энхбаярның ужуражылгаларының түңнелдери эки болган. Амгы үеде садыг-экономиктиг харылзаадан ийи чурттуң орулгазы 1,8 катап өскен деп чугаалааш, байыр чедирген.

Игорь ДАМДАК.

ЧУРУКТА: *делгелге үезинде.*

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруу.

Депутатка сөс

ЧӨПТҮГ ТҮҢНЕЛДИ ҮНДҮРҮП БИЛИРИНГЕ ӨӨРЕНИР ХЕРЕК

Понедельникте, июль 15-те, республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бирги хуралы болган. Бо болуушкуннуң мурнуу чарыында соңгулда кампаниязын белеткээриниң база эрттиреринiң үр болгаш күжениишкинниг үези эрткен турган. Ооң үезинде улус төлээлекчилериниң хүндүлүг болгаш харыысалгалыг «албан-дужаалынга» хөй санныг кордакчы кандидаттарның иштинден эң-не төлептиглерге соңгукчулар боттарының бүзүрелин илереткеннер, оларга бүзүрээр-даа апаар.

Организастыг сессияның бүдүүзүнде бистиң корреспондентивис Сукпак № 19 соңгулда округундан Хоойлужудулга палатазының депутады Таисия Болустаевна КУУЛАР-биле ужурашкаш, Тыванның чаа парламентизиниң депутат составының мурнунда туруп турар сорулгаларын кысказы-биле чугаалап бээрин дилээн.

— Калбак демократтыг үндезинге катап соңгуттурган чаа парламентиниң — ТР-ниң Улуг Хуралының — кол ужур-дузазы чүдел дизе, ийи палаталыг хоойлужудулга органын дамчыштыр боттандырар республикада улусчу эрге-чагырганың тургустунганы болур. Боттарының депутаттарының нүүрүнде чоннуң эң-не калбак төлээлелгелиг болганы — республиканың мурнунда турган Дээди Хуралдан чаа парламентиниң кол ылгалдарының бирээзи ол. Ооң-биле чергелештир ийи палатаның бар апарганы парламентарийлерниң ажылынга нарын чамдык байдалды база тургузары чугаажок.

2001 чылдың май 6-да референдумга хүлээп алган Тыванның Конституциязында ийи палаталарның бүрүн эргелери тодаргай илереттинген. Ындыг болзажок янзы-бүрү айтырыгларны шиитпирлеп турда, палаталар аразынга янзы-бүрү көрүүшкүннер тыптып келир болгай. Ындыг чорук черле ала-чайгаар тургустунуп келир. Ону барымдаалап көрбүшаан, мээңии-биле алырга, палаталарның бир демниг болурунуң дугайында айтырыгны шиитпирлеп алыры чугула деп бодаар мен. Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының аразынга чөпшээрежилге чурумунуң механизмин парламент регламентизинче киир бижиири чугула. Палаталарның кады ажыл-чорудулгазының нормаларын ажылдап кылырының дугайында, оларның комитеттериниң харылзаазының дугайында бодаар апаар. Улуг Хурал тоң чугула нормативтиг документилер талазы-биле улуг ажылды чорудар ужурлуг. Ийи палаталарның хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулгазын башкарып таарыштырары — оларның хүлээп ап турар хоойлуларының шынарлыг болурунуң эргежок чугула негелделериниң бирээзи. Янзы-бүрү көрүүшкүннер, санал-оналдар турза-даа, республиканың болгаш соңгукчуларның эрге-ажыктарының дугайында сагыш салыышкын бисти каттыштырар ужурлуг. Ындыг чорукту чедип алыр дээш политика талазы-биле чөпшээрежилгениң уран чүүлүнге ниити шын түңнелди үндүрүп билиринге өөренир ужурлуг бис.

Бистиң парламентиниң депутаттарының тодаргай кылыр ажылының дугайында үнү чугаалап болурул дизе, хамыктың мурнунда федералдыг болгаш республика хоойлужудулгазында системалыг болур чорук бөгүнде четпейн турар деп демдеглеп болур. Чамдыкта хоойлужудулга актыларынга оларны хүлээп алганының соонда хөй-ле эдилгелер база немелделер киирер чуруктар бар-дыр. Бир талазында, бистиң амыдыралывыстың хүннүңне өскерлип турар байдалы-биле ындыг деп эскерип болур-ла харын. Ынчалзажок ол дээрге бистиң хоойлу үндүрүкчүлеривистиң чедир кылбаан, чиг ажылдап кылыышкыннарының түңнели-дир. Ынчангаш бистер, депутаттар, хүлээп алыр хоойлуларывыстың шынарынче база ажыктыынче кол кичээнгейни салыр ужурлуг бис. Олар политика талазы-биле бадыткалдыг, социал талазы-биле чөптүг, экономика талазы-биле чогумчалыг, юридика талазы-биле чайгылыш чок, литература талазы-биле кааскалгалыг болур ужурлуг. Хоойлу бүрүзү — ол дээрге янзы-бүрү специалистерниң: юристерниң, экономистерниң, социологтарның, лингвистерниң болгаш өскелерниң-даа коллективтиг чогаадылгазының үре-түңнели-дир. Ынчангаш Хоойлужудулга палатазының 32 депутады доктаамал үндезинге ажылдаар ужурлуг деп саналдыг мен. Парламентиниң эрткен составынга доктаамал үндезинге чүгле 9 кижи ажылдап турган. Ол чорук чамдык таварылгада эрге-чагыргаже түткүксээр чорукка чедирген болгай. Дээди Хурал чүнү-даа кылбаан деп бадыткап шыдавас мен, ынчалзажок ооң ажыл-чорудулгазынга хоойлу-дүрүм чогаадыр чоруктуң орнунга политикаже сундугар чорук колдап турган болдур ийин. Ол чорук хүлээп ап турар шиитпирлерниң шынарынга багай салдарны чедирип турган болбайн аан.

Улуг Хуралдың ийи палаталарының бирги, организастыг сессиялары улуг ужур-дузалыг, чүге дизе аңаа оларның удуртур органнарын тургузар болгай. Бедик деңнелдиң профессионалдары: политика талазы-биле бышкан, амыдыралчы мерген арга-дуржулгалыг, кижилерниң негелде-хереглелдерин кончуг эки билир, ниитизи-биле республиканың болгаш кожуун бүрүзүнүң социал-экономиктиг байдалын сайгарып шыдаар, боттарының ажылын болгаш өскелерниң ажылын организастап шыдаар арга-шинектиг кижилерниң палаталарның удуртулгазынга келири парламентиниң оон ыңайгы бүгү ажыл-чорудулгазынга тоң чугула.

Республикага болгаш ооң хамаатыларынга шынарлыг, амыдыралчы ужур-дузалыг хоойлуларны хүлээп алыры, бирги ээлчегде, база катап соңгуттурган парламентиниң ийи палаталарының демниг болгаш дугуржулгалыг ажылындан хамааржыр дээрзин түңнелинде база катап демдеглеп каайн. Ол ышкаш Улуг Хуралдың күүсекчи эрге-чагыргабиле боттуг кады ажылдажылгазы республиканың хөгжүлдезинге база биче эвес чугула ужур-дузалыг. Тыванның экономиктиг аргашинээзин көдүрер база ооң чурттакчы чонунуң амыдыралының чаагай чоруун бедидир талазы-биле республиканың Чазааның социал-экономиктиг политиказының кол угланыышкыннарының чүү хире долу болгаш шапкын боттанган турарындан оон хөй-ле чүве хамааржыр.

ЭРЗИН КОЖУУН

Төре-Хөлдү камгалаар үе келген

Амгы үеде экономиканың рынок системазынче шилчээни-биле ооң мурнунда ажыглап өөрени берген сөстеривистиң чамдыызы барык уттундурган. Сактыр-ла чүвевис 5 чылдың планы, планныг экономика. Улуг хоорайларда бүдүрүлгелерде чаа экономиканың (барыын-чүктүү-биле) мергежилдери менеджмент, маркетинг, франчайзинг дээн чижектиг терминнерни ажыглап турар. Ындыг-даа болза, организасчы мергежил бо үеге чедир бодунуң арнын хевээр арттырган. Алыс шимченгир, чогаадыкчы болгаш бедик эртем-билиглиг кижилер бо ажылга «сугда балык ышкаш» ажылдап шыдаарлар. Ындыг кижилер Эрзин кожуунда база бар.

Халарбаа Сааяевич Кара-оол Эрзин кожууннуң организастыг ажыл болгаш контроль эргелелиниң начальниги. Кожууннуң политиктиг болгаш социал амыдыралының дугайында ооң меңээ тайылбырлап бергени мындыг.

— Кол харыылап турар ажылым – кожуун чагыргазының ажыл-чорудулгазының планын тургузары чүве. Организастыг ажылдарны суму чагыргалары-биле, кадрлар-биле болгаш келген бижик-документилерниң контроль- хыналдазын кылып чорудуп турар мен. Бо чылын эрткен үш аңгы деңнелдиң соңгулдаларынга киржип, кожууннуң соңгулда комиссиязының даргазынга томуйлаткаш, ажылдадым. Бистиң кожууннуң чаа даргазы соңгудуп алганы-биле чагырганың аппарадының ажылы чаартынып, чаа езу-биле кадрлар шилилгезин база чорудуп турар. Ажыл чаа үениң негелдези-биле моон-даа соңгаар шыңгыыраар апаар. Соңгудуп алган даргавыс Алдын-кыс Чамзырыновна Комбу соңгулда мурнунда хүлээп алганы программазын күүседир дээш шудургу ажылдап эгелээринге белен кижи.

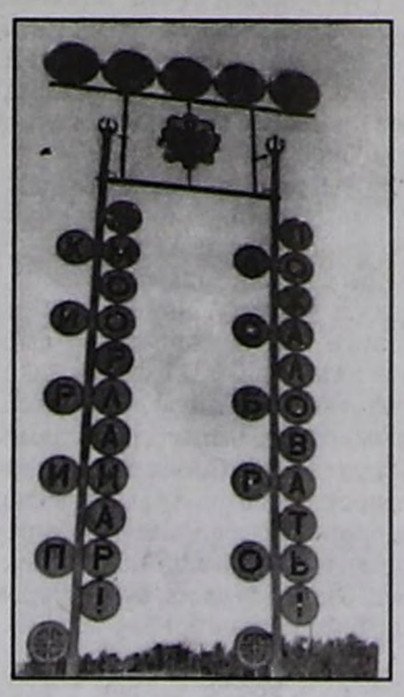

Эрзин – республиканың база бир каас-чараш бойдустуг, мал ажыл-агыйлыг кожууннарының бирээзи. Ол, шынап-ла, ындыг. Агаар-бойдузунуң шириини, чер-хөрзүнүүң байдалы тараага эвес, малга тааржыр оран-дыр ийин. Ында тыва уксаалыг өшкү-хойдан эгелээш, тевеге чедир кандыг малды чок дээрил аан. Тыва кижиниң амыдыралының дөзү ында. Ынчалза-даа ол черниң араттары эрги буга-сумун унун аштап-арыглап, улам алгыдып алгаш, суггаттыг шөлчүгештерге кыштап чиир арбай тараазын база тарып ап чоруурлар.

Оон аңгыда Эрзин — кадыкшылга ажыктыг деп шинчилеп каан кайгамчык чараш хөлдерниң чурту. Чайгы үелерде кожууннуң девискээринде Дус-Хөл, Бай-Хөл (сөөк-даяк аарыг улуска таарымчалыг) деп ажыг дустуг хөлдеринге улус-чон элбээ-биле дыштанып кээп турар. Турисчи аянчыларның, эртем-шинчилел ажылдакчыларының мында көөр, сонуургаар чүвези-ле хөй. Оларның бирээзи – Төре-Хөл. Арыг суглуг, дүвүн хевис ышкаш чымчак элезин шыпкан, балык-байлаңныг бо хөл изиг, соок чурттардан ушкан куштарның дыштаныр чериниң бирээзи. Ынчангаш бо хөлдү Убса-Нур ыйгылаажының камгалалдыг биосферлиг заповеднигинче киирген ужуру ында. Хөл чайын чараш –ла. Ооң эриктерин дургаар чайның чылыг үелеринде аян-чорукчуларның одаглары чайынналы бергилээр, турисчи майгыннар база хөлдүң унун дургаар дистинчи бээр. Ажылдап, дыштанып чурттаарынга магалыг-ла оран.

Кожууннуң төвү Эрзин сумузунда, өске кожууннарга бодааргa, кожазы Моол-биле садыг-саарылга харылзаазы хөгжүп турар. Ийи чурттуң аразынга ат салдынган садыг-экономиктиг дугуржулгалар херек кырында бо кожуунда боттанып эгелээн. Моолдан, Кыдаттан эккелген бараннарын моол сайгарлыкчылар хереглекчилерге чиик өртекке садып, российжи бараннарга хамаарыштыр чижилгени тургузуп эгелээн. Чиик өртектиг, шынары эки бараннарны садып алыры-биле Эрзин сумузунче республиканың барык бүгү кожууннарындан, безин Абакан, Красноярск хоорайлардан садып алыкчылар удаа-дараа кээп турар апарганы дээрге-ле, хөгжүлдеже оруктуң эгези-дир. Моол сайгарлыкчыларның кожуун бюджединче эвээш-биче-даа бол, киирип турар үндүрүглеринден кожуун орулгалыг болуп, ону билдилиг чарыгдап турар. Ынчангаш моол сайгарлыкчыларга садыглаарынга таарымчалыг болзун дээш, шывыглыг рынок бажыңын аңгылап бээр деп турар. Ооң мурнунда кожууннуң дескел чок аныяктары аалчылар бажыңынга чурттап турган моол сайгарлыкчыларның бараннарын оорлап, үптеп турган таварылгалар эвээш эвес турган.

Мал-маган оорлаар чоруктар бо кожуунда ам-даа чавырылбаан. Тус черниң кайгалдары бөлүглежип алгаш, Моолдуң девискээринден кызыгаар чурумун үреп эрткеш, оон малды оорлап эккээрге, аңаа харыы кылдыр моол кайгалдар база кызыгаар чоогунда чурттап чоруур малчыннарның малмаганын оорлап ап турар. Харын-даа ок-боолуг мал-маган хунаап алыр чоруктар кызыгаар чоогунда ам-даа үргүлчүлеп турар.

Мал оорунга хамаарышкан айтырыгга харыы дилеп, Эрзин сумузунуң Төре-Хөл чоогунда чайлаглап чурттап турар малчын аалдарга чедип, кадарчылар-биле ужуражып, чугаалажыр сорулгавыс бүтпээн. Ийи-даа аалга четкеш, мал оорунуң дугайында айтырарымга: «Чок, бис чүнү-даа билбес бис, өршээп көрүңер, солунга-даа биживеңер, чурукка база тырттырбаңар. Ооң орнунга дуу ында кожавыстан барып айтырып көрүңер» — дээр болдулар. Кожалары база бот-боттарынче чууй каап, хүндүлелдиң аяк шайын-даа аас диртип, амзатпадылар. Оозундан ап көөрге, шынап-ла, малчыннар солун, сеткүүл арнынга мал-маганының сантүнүн, өң-чүзүнүн оорларга медээ кылдыр дамчыдып бээринден коргар хире. Үе эки турган болза, олар боттарының чымыштыг ажылының дугайында ажыт-чажыт чокка чугаалап-даа бээрлер ийик.

Кожууннуң бөдүүн чурттакчы чону эвилең-ээлдек, чазык чаңын үнген-кирген чонунга үргүлчү көргүзүп чорууру кайгамчык. Улуг-даа, бичии-даа кижи танышкан кижизин «сайн байнуу» деп уткуп-хүлээп алырлар.

Игорь ДАМДАК.

ЧЕЧНЯ: БӨГҮНГҮ БАЙДАЛЫ

Чоокта чаа РФ-тиң Камгалал яамызының сайыды Сергей Иванов массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларынга интервью берип тургаш, мынчаар чугаалаан: «Чечен Республиканың президентизи деп ададып турар Аслан Масхадов дээрге террорист, чеченнерни безин өлүрерин дужаап турар апарган».

РФ-тиң Камгалал яамызының тускай көрдүнген шериглери, чоокта чаа Чечняның дагларынга эки чепсегленген дайынзырактар бөлүүн узуткаан. Оларның чүге ынчаар дайылдажып турганы сөөлүнде билдинген. А.Масхадовтуң штавының элээн каш шоодай документилери оон тывылган. Ол колдуунда ооң бодунуң бижээн дужаалдары болгаш штабтың планы болган. Чижээлээрге, хавыртынган документилерде Грозныйны эжелеп алырының дужаалы бар, ол операцияны «Джихад-2» деп адаан. Чеди хонук иштинде хоорайны эжелеп алырының планын тургускан. Документини шериг кижи тургускан дээрзи билдинген. Масхадов бодунуң үезинде совет полковник дужаалдыг шериг кижи-ле болгай. Грозныйже халдап киреринiң бетинде федералдыг шериглерни чардыктырары-биле Гурдермеске болгаш Аргунга дайынны чорудары планда көрдүнген. Орта дүүштүр бодунуң командирлеринге дужаалды бергени, ол документилерден билдинген.

Мооң мурнунда чурттуң президентизи турган кижи бодунуң чонунга ол хире кара сагыштыг болуп турар. Грозныйда федералдыг шериглерниң күштүг төвү турда, кандыг күш-биле Масхадов хоорайны эжелеп алыр деп турары билдинмейн турар. Масхадовту эки билип турар органнарның берип турар медээзин езугаар алырга, ында ындыг күш чок болуп турар. Делегейниң 8 улуг күрүнелериниң удуртукчулары Кананаскиге ужуражырының бүдүүзүнде Масхадов ам-даа күштүг мен дээр хөөнүн бадыткаар хевирлиг турган. Ынчалза-даа Сергей Ивановтуң чугаалап турары-биле алырга, Камгалал яамызының талазындан алган хемчеглерден оларның авантюрисчи операциязы болдунмаан.

Чүгле шериг дужаалдардан аңгыда, Масхадовтуң делегей террористери-биле быжыг харылзаазын бадыткап турар, акша-хөреңги-биле холбаалыг хөй документилер тывылган. Чижээлээрге, мооң мурнунда өлүртүп каапкан араб Хаттабтың сурукчузу Абу-аль-Валид-биле ужуражырының планы тывылган. Ол планны Масхадов боду тургускан болуп турар. Бандиттерниң бухгалтер документизинде Чечняның болгаш өске-даа девискээрлерге террорисчи дайынны чорударынга, ону деткип, ачы-дуза кылдыр берип турар даштыкы террорисчи организацияларның берип турар акшазының дугайында документилер тывылган. Чижээлээрге, «Катар ниитилел» — 815518 доллар, «Стамбулда Кавказтың чечен комитеди» — 775000 доллар, «Анкарада Кавказтың чечен комитеди» — 902000 доллар, «Иорданияда чечен комитеди» — 116000 доллар, «Турцияның хамаатыларындан» — 780000 доллар, чамдык даштыкы хамаатылар дадывыр база киирип турар. Билдинмес турк башкы 1000 доллар-биле дузалаан, делегей дилээшкининде чоруп турар З.Яндарбиев террористерге 50000 долларны берген болуп турар.

Пакистанның удуртукчулары делегей терроризминге удур демиселди чарлап-даа турар болза, сөөлгү үеде З.Яндарбиев ында доктаамал көстүп турар апарган. Ол хамаанчок эрткен чылын сентябрь 11-де Америкага болган коргунчуг болуушкуннуң сөөлүнде билдингени болза, Чечнядан бөлүк делегация Афганистан, Пакистан чедип, Бен Ладенге ужуражып турганы билдинген болгай. Чечен дайынзырактарга даштыкы чурттардан кээп турар акшалар, колдуунда хөлезиленикчилерге дерзии террорисчи чазылдырыышкыннарны чорударынга ажыглап турар. Ол хамаанчок федералдыг шериглерниң офицерлерин, солдаттарын өлүргени дээш тускай акшаны көрүп каан турганы билдинген болгай. Бир эвес ол акшаларны алгаш, көрдүнген сорулгаларга ажыглавас болза, ону берип турар террористер удур айтырыгны тургуза бээр. Ынчап кээрге чечен дайынзырактар делегей терроризми-биле тудуш холбаалыг дээрзиниң барымдаазы шагда-ла бадыткаттынган. Масхадов террорист дээрзин, сөөлүнде ооң штавындан тывылган документилер долузу-биле бадыткап турар. Бодунуң командирлеринге аулдарда турар ламаларны боолап каарын дужаап турганы билдинген.

Мооң мурнунда Масхадов РФ-тиң Президентизиниң Мурнуу федералдыг округунда бүрүн эргелиг бүзүреттирген төлээзи В.Казанцев-биле ужуражып, харылзаа тударының айтырыын көдүрүп турган. Террорисчи ажыл-чорудулгазын соксаткаш, ок-чепсээн дужаап бергеш, чугаадан кылыр дугайында Россияның салган негелдезинден ол ойталап каапкан. Чечняга бо хүнде национал чөрүлдээлер дугайында айтырыг турбас, айтырыг чечен чонну делегей терроризминге удур демисежиринче ажылды чорудары чугула деп, РФ-тиң Президентизиниң дазалакчызы С.Ястржембский чугаалап турар. Чечня дайыны чүге төнместээнил деп айтырыгны чоннуң көдүрүп турары чөптүг, ооң кол чылдагааны чечен дайынзырактарны деткип турар террорисчи организациялар даштыкыда хөй. Ооң чүгле чамдыызын үстүнде чижекке киирдим. Амгы үеде Чечняда ажыл чок кижилер дыка хөй, ылаңгыя аныяктар ортузунда.

РФ-тиң Чазааның талазындан ап келген хемчеглерниң түңнелинде, экономика талазы-биле Чечняда эки талаже эргилде чоруп орар. Хай-халаптыг чылдарның соонда Чечен Республикага бо чылын бир дугаар бюджет тургустунган. Ооң ниити түңү 5 млрд. рубль болуп турар, 3 млрд. рубль бюджет ажылдакчыларының шалыңынга баар, артканы кадык камгалал, улус өөредилгези дээш, өске-даа социал адырларда көрдүнген. Чеже-даа Чечняда байдал нарын болза, олар 400 млн. рубльдиң үндүрүүн төлеп турар, а ол кожазында Дагестандан безин хөй бооп турар. Бир чыл иштинде ажылчын олуттар 2,8 катап көвүдээн.

Республиканың Саң-хөө яамызы тургустунган соонда, бюджет бадылаттынган. Бюджетти анаа-ла агаардан тургузуп алыр эвес, бо талазы-биле улуг ажылды республиканың чаа тургустунган Саң-хөө яамызының сайыды Сергей Абрамов чоруткан. Мооң мурнунда Ханкалага чаңгыс шериг банк турган. Ам район бүрүзүнге банкыларны тургузары көрдүнүп турар. Ол колдуунда-ла шериг кезектериниң баазазынга турар апаар. Чыл төнчүзүнге чедир ажаалга банкызын тургузарын көрүп турар. Эң-не кол чүве республикада саң-хөө системазы тургустунган. Ооң түңнелинде ажылдап турар шупту бүдүрүлгелер үндүрүг учедунда туруп алган, үндүрүгнү төлеп турар. Ажылчыннар ажылдап, пенсионерлер — пенсиязын доктаамал ап турар. Чечняда доктаамал дайын чоруп турар деп чугаалап болбас, ында федералдыг-даа шериглер, ИХЯ-ның шериглеридаа доктаамал туруп, республиканың байдалын контрольдап турар.

Сергей ХЕРТЕК.

ШОЛА АДЫ – КОМБУШВИЛИ

Чогум ады Комбу. Долузу-биле — Комбу Кандаң-оолович Монгуш. Өскен-төрээн чери — Чөөн-Хемчиктиң Хөндергей. Дооскан өөредилге чери — Москваның М.В.Ломоносов аттыг күрүне университеди.

Мен бичиимде ооң ада-иезин кончуг эки билир чораан мен. Ачазы Хөндергей сумузунуң даргазы турган. Авазы Дүктүг-Уруг угбай сумунуң херээженнер чөвүлелиниң даргазы. Ам оларның кайызыдаа бистиң аравыста чок.

Каш хонук мурнунда Комбу Кандаң-оолович чогаадып алган шүлүктерин меңээ эккеп берген. Авторнуң чөпшээрээни-биле оларның ийизин номчукчуларга бараалгадып көрейн.

Василий МОНГУШ,
Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

АВАМ СЕНДЕ

Өңгүр ногаан эзим-аргам оңмас хээзи — авам сенде,
Өөрлерим аразынга ырым-шоорум — авам сенде,
Өрү бедик чайнаан хүнүм херелдери — авам сенде,
Өлбес, мөңге чуртталгамның үнген дөзү — авам сенде.
Муңгаравайн, муңчулбайн чоруурум-даа — авам сенде,
Муң-муң дүне өшпейн чоруур одум чырыы — авам сенде,
Өртемчейге хостуг тынар өөрүшкүм-даа — авам сенде,
Өлчей ырым тааланчыг аялгазы — авам сенде.
Делегейни дескингеш кээр күзелим-даа — авам сенде,
Дендии чараш тыва кыстың хүлүмзүрүү — авам сенде,
Девип-самнаан мөгелерниң шыдал-күжү — авам сенде,
Тергиин эдер хомузумнуң сырынналыы — авам сенде.
Оолдарымның, кыстарымның аас-кежии — авам сенде
Октаргайда өпей ырның хоюг үнү — авам сенде,
Кара чаңгыс дески согар чүрээм тыны — авам сенде,
Кайгамчыктыг чуртталгамның сыгыт ыры — авам сенде!

ЧАГЫЫМ

Шаам төнүп, назын кырааш, өлүп каар мен,
Шаттар ужу Хөндергейниң Куйлуг-Тейге
Шары, чаваа, өшкү, хойну өзеп тургаш,
Шампан, водка кудуп тургаш, ажаар силер.

Шапкынчылар аттангаштың, Хөндек чонун
Чаңгыс кижи арттырбайн эккээр силер.
Чонуп, чазап, шыгаап тургаш, шилип алгаш,
Чойган, пөштен хааржакты чазаар силер.

Кеткен хевим шупту тулган чараш болур,
Хээлиг торгу кырымны дуй шыва аптар.
Игилимниң уян ырын ойнавышаан,
Ием черге оглу мени хөөп каар силер.

Чоруурумнуң сөөлгү шагы чедип кээрге,
Чонум, өөрүм, эштеримге чагыым мындыг:
Чогуш-содаа, аас-дыл кылбайн, найыралдыг,
Чоргаар, хостуг, кежик-чолдуг чурттаар силер!

Комбу МОНГУШ.

ЧҮС-ДААА КИЖИ СОЛУЙ АЛБАС. . .

Чүрээм ээзи — чүс-даа кижи солуй албас,
Шүлүктерим маадырларын суравадар.
Ындын ырдан хоочураан сеткилимде
Ынай чаштан камнап чоруур овурум-дур.
Ынай чаштан камнап чоруур овурумну
Ылчың, анчыг сөстер октап, кыжырбадар.
Сарыг-шокар өртемчейге душчуп келгеш,
Салым-чолум кожуп чадаан үүлем-дир.
Салым-чолум кожуп чадаан үүлем чектеп,
Сарыг-суглаан дажыг хем дег, хөлзевеңер.
Аян ырга мөңге болуп артып калыр,
Арыг, шынчы сеткилимниң дээжизи-дир.

ЫГЛАП КАНЧААР

Ажырбас оң. Аяладып чорбаан эвес
Ыглап канчаар, өжүккеш-даа база чоор мен.
Ындыг-мындыг артык сөстүң херээ чүү деп?!
Аксы шылай бергижеге хопташкай аан.
Кыжырыгның, элдээртигниң уун тыппас
Хымыш баштыг ээремчигей-мирит апаайн.
Хомудай бээр сеткил, чүрек, ийлээр баар чок
Коңгургай хос, ирик сыра болуп көстүйн.

Шывык туткаш, оран кезип, домак сүрбейн,
Шыкта оттаан инек сүрзе дээре-дир оң.

Лидия ООРЖАК.
Ак-Довурак хоорай.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ

ЧҮНҮ КАНЧААЙН?

Аяс, чылыг, часкы хүнде
Аян-тээлеп ховаа келдим.
Хамнаарактың уян ыры
Катап чүрээм ыстадыпты.

Сактып келем, ынчан база
Частың аяс хүнү турду.
Изиглежип алгыжыпкаш,
Ийи аңгы бастывыс чоп.

Хая көрдүм, доктаар туржук,
Казыргылай маннапкан сен.
Чүге ынчан сооңдан чедип,
Чүрээм тудуп чалынмаан мен?

Ам кээп бөгүн сеткил дойлуп,
Аймааракcап турарым ол.
Чанымда бо, чиргилчиннеп,
Чаннап тур сен, чүнү канчаайн?

Чеди айның эгези. Бай-Хемчиим бо-ла болгай. Хемчиктиң кадыргыларындан кылган амданныг балык мүнүн таваар аартавышаан, эжим-биле хөөрежип олур бис.

— Башкы училищезин доосканывыс сөөлүнде, Чечекмаа-биле иелдиривисти Дагыр-Шеми чеди чыл школазынче ажылдадып чорутту. Башкы ажылы дээрге солун, берге, уйгу-дыш чок ажыл-ла болгай, эжим. Баштайгы чылда ажылче долузу-биле шымнып кириптивис. Ооң кадында дун оглувус Орлан чырык черге көстүп келген. Ажылым дээш, аас-кежиктиг амыдырал-чурттал-гам дээш, авашкылар Чечекмаа, Орланым дээш, будум черге дегбейн турган болбас ийикпе.

Ийиги чылда бирги чылга бодаарга, хостуг үе-шак, таныш эш-өөр тыптып, бичиилеп кылаң-каралап эгеледим. Өөредилге чылы төнүп турда, арага шилинче бир будумну долузу-биле супкан турдум. Ажылдаа-ла дөртү чылым эгелээн. Өөредилге чылының эгезинден эгелээшле, школаның баштаар черинден, башкылар чөвүлелиниң хуралындан, профэвилел комитединден сагындырыг, доңгулда, шыңгыы доңгулда шуужуп-ла тур. Хурал-суглаа бүрүзүнге мени сургап-суртаап-ла турар. "Моон соңгаар ишпес мен" деп ыят чогу-биле мегелээш, ол-ла кежээ ижип аар турдум.

Кежээниң-не магазин чанынга чеде бээр мен. Дугурушкан чүве-биле бир дөмей кезек арагачы "эштерим" мени манап турарлар. Акша-көпееэвисти каттыштырып тургаш, бир шил өртээнге арай деп чедирип алгаш, ону магазин хериминиң иштинге-ле шилинден сорупкаш, ам хайдынып, диленип эгелээр бис. Диленип-колданырда улуг-ла дээрге бир акша чедир диленир. Бир акшадан куду колданып диленирге, улус бериичел боор чүве. 20-30-40-50 көпеектээш-ле чоруп каар. Каттыштыргаш санап көөрге, 2 рубль 57 көпеек болза-ла, бир шил белен. Демги-ле херим, демги-ле чаң. Демги-ле база көпеек колданыр кол "ажыл" эгелээр.

Шалыңым үнерге-ле, бажыңче барбайн, ынак "эштерим"-биле дөңгейтир ижип аар турдум. Ол аразында кадайның акша-көпееэн часкаптар апарган мен.

Бажыңга хонмастап, арагалыг эш-өөрлер-биле кады хонгулаар апарган мен. Бешки чылда чартык чылга чедир школага мүн-не шыдажып келдим. Чамдык кичээлдеримни эзирик-даа эрттирип турдум.

Школаның баштаар чери чеже шыдажыр боор, башкылаар ажылдан хостаптылар. Ол аразында бичии Херелмаа база көстүп келген. Ажыы-биле чугаалааргa, бажыңга анаа хонача кижи апарган мен. Чечекмаам мени сургап, көгүдүп, кандыг хемчег албады дээр. Бичии ыспагар хирезинде ооң шыдамыын, чурттала дээш туруштуун, эрескежээзин чажырбас мен, эжим — дээш өжүп бар чыдар одагже улуг-ла черзи ыышты киир каапкаш, чугаазын уламчылай-дыр:

— Ам канчаар, ийи ай ажыл чок тургаш, чүдүрүкчүлеп кирип алдым. Ынчаар-ла арагалап чайлааш, Чечекмааның сүмези-биле мээң төрээн суурумче көже бердивис. Багай чүве черле чыдар эвес, мээң арагачы адым шагдала суурда тарай берип-тир. Күзүн школаның баштаар чери мени элээн-не сургап, сүмелеп, дадагалзап тургаш, мүн-не хүлээп алды. Ийи ай хире шыдаштым. База-ла демги аарыг кирген. Ам мурнунда черле мээң таламдан көстүп көрбээн чаң, ургларым хей-ле черге кончуур, харын кадайже безин хол көдүрер апарган мен. Чүү деп чүү дээр боорул аан, эжим. Аажы-чаңым кошкак, бодумга негелде чок, туруш чок, бодумга бодум болчур чораандыр мен ийин. Аңаа чыл төндүр дөңгүп ажылдадым. Ам канчаар, колхозка аар-саарлап чоруп тур мен. Чечекмаа чеже шыдажыр боор, ургларын алгаш, ада-иезинче чана берген. Хос бажыңымга кээр эш-өөр-даа көвүдээн. Бажың ишти бир-ле хаван кажаазы дег апарган. Мээң ол эш-өөр дээр кижилерим билдингир эрлер-ле болгай. Кижи акшалыг турда, эжи болур. Акша чокта, көрүнмес-даа. Бир кежээ ээн бажыңымга чедип келгеш, чаасканан үвүрээрип чудай берген арнымны көрүнчүкке көргеш, арага чыды сиңе берген өрээлдерни, уруг-дарыымны, Чечекмаамны сагынгаш, дыка-ла муңгарап, куюмнап ор мен.

Сөөлүнде бажыңымга огупкузуп чыдырымда, Чечекмаа келгеш, бажың-балгадымны чуп, эңмелеп-сескелеп кааш, ыыт чокка чорупкан-на болгай. А мен дээрге Чечекмаа-даа буруулуг ышкаш, ол дөмей-ле чедип кээр, кай баарыл ол дээн хевирлиг улуг сеткил сеткип чораан-на болгай мен. Кончуумну көр даан, эжим. Кижи чазар-чазарда, тоожок-ла чазар боор-дур ийин.

Ам мырыңай арай тенексимээр апарган мен. Суурда төрелдерим безин менден хоорук апарган. Дүнелерде коргунчуг дүштер дүжээр, караамга янзы-бүрү чүүлдер көстүр, кулаамга бир-ле кижи мени үргүлчү кыйгырып чоруур.

Бир-ле кежээ Арган-оол дээр эжим-биле 4 шил арага алгаш (дүк садыпкан бис), өске эш-өөрүвүстен чаштына-чаштына оларны будалдырып каапкаш, хос бажыңга шөлээн меннип тур бис. Чиир чүве бар эвес, омаа-хоң. Мен орунга чыткаш, шыыгайндыр удаан ышкаш болган соомдала, хенертен, та кайыын келгеннери ол чүве ийик, узун кудуруктарлыг, дөрт ортумак азалар келген соонда, мен чөржүп тургужемче-ле, хөөр кайы сен дээш сөөрткеш, чоруптулар. Боттары ыспагар бичии хирезинде, ол азаларның күштүүн. Хөөрге аппаргаш, долгандыр төгериктей олурупкан азаларның бажында олбукта саадаан эң-не дээди аза — коңзагар хаайлыг эненің мурнунга мени пет кылдыр октаптылар. Карак уштап көрүп чыдарымга, азаларның аразында таныыр-даа, таныазым-даа кижилер бар чорду.

Эне аза оргаш:

— Чырык өртемчейден, мында бистиң аравыста, шулбулар хораны ижип чоруур башкы кижи эккелген-дир. Чырык өртемчейге чурттаар хөңнү чок кижи болганда, ону хөөр колхозунга киирип алыр, ооң сүнезинин бээр кыйгыртыр санал бар-дыр — дээш, эне аза менче узун төш дурту хире дыргактыг, чөвүргей кара салаалары-биле айтырга, кортканымдан сөөктерим чештинип, дер-бузум ана шаалаар чүве.

Азалар:

— Хүлээп аар, хүлээп аар — деп дунук үннери-биле алгырышты. Бир аныяк херээжен аза мени дораан-на муна каапты. Мойнумга олургаш, кымчыланырга, олурган азаларның төгериин бир долгандыр мени аткылаштыр, артында-ла ийи колдукче тепсенип каап, шапкан-на болгай. Дылым уштупкан турумда, дериде берген арнымны матпагар кара холу-биле чодуп бергеш, херээжен азам мойнумга улам эптештир олургаш, ам мени колдуктарымче кичигелей бээрге, ам шуут-ла шыдашпайн бардым. Миннип кээримге — Арган-оглум орун адааанда ханаже бар-ла шаам-биле чүткээн мени ийи будумдан туткаш, ушта тыртып үндүрүп келди. Дер-бус дээрге ана шаалаар чүве. Арган-оолга азалар дугайын чугаалаадым. Кижим тоор-даа хире эвес.

— Азалар-четкерлер деп алган, акың хамшуургу кижи боор мен. Ында чүү боор. Сенден ол азаларыңны үндүр каккылаптар мен. Ма, мону иживит, ол херээжен азаң ам сени мунмастай бээр — дээш, стакан долдур водка сунуптарга, сирилээн-кавылаан холум-биле төге-чая араганы ижиптеримге, элээн үе эрткенде, ам-на кижи хевир кирип, харын ырлаксаам кээр.

Чуртталгамның бежен хуузун
Чудук чонуп эрттирген мен.
Артып калган аар-саарын
Арагалап эрттирер мен.

— деп ырлап дүжүрдүм.

Арган-оол:

— Ол-ла болгай, эр хей — дээш база бирээни эккээрге, токла кылдым. Ынчаар-ла бир чыл хире боттаннап келгеш, арыпдоруп, үвүрээре чудай берген, быт-куртка туттурган бора-бүдүн чурттап келдим.

Бир-ле кежээ сербээ эзирик бажыңымга чыдырымда, үш авашкы чедип кээрге, ургларым, бирги ынакшылым Чечегимни көргеш, караам чажы мөндүнейнип, шагда-ла чугбаан сыртык хавынче дамдылап бадып чыткан-на болгай. Чечекмаа чүнү-даа ыыттавайн, бажың иштин арыглап кирипти.

Уруум Сайлык мээң чанымга чедип келгеш:

— Арага ишпе даан, ачай. Ол чүдек чүвени ишпе даан, ачай — деп чугаалааны ам-даа кулаамда хевээр.

Авашкылар ол-ла кежээ бажың-балгатты сегидип кааш чорупканнар. Ынчаарда бир муңгарадым. Даартазында Арган-оол баштаан "эштерим" арагалыг кээрге-даа, ону ишпейн, арагадан эмнедип алдым. Бир чыл эрткенде, авашкыларга буруум миннип, чаннып-тейлеп тургаш, катап чурттай бердивис.

Эмнеткеш, он чылдың нүүрүнде тур мен. Мурнуку чурттал-гамны ам сактып келгеш, кускум кээр-дир. Ол үеде каңмыыл, аза бөргү ышкаш, хат кайнаар хадыйдыр, ооң аайы-биле бөрбеңейндир чуглуп, аза бөргү кандыг ийик, бир-ле чоогаа ызырнып, тырлы бээр ышкажыгай. Мен база ооң-биле бир дөмей чораан бараскан-дыр мен ийин — деп, эжим кударанчыг чугаазын доосту.

Мээң одагда демги-ле тип кааным хайны берген шайны эскеш, ону эжим ийи аякты аартапкаш, бичиивистен-не өөренген чаңывыс-биле хойгашкаш чыдыптывыс. Эжим дораанна хаарыктай берди.

Хемчиктиң ындыы чарыында үгү сылдырай-дыр. Кандыг-бир чиш-ле дилеп чорууру ол боор. Мен дээрге айыраннаан сылдыстарны магадап көрүп, Хемчиктиң дүрген агымныг шапкын суунуң канчаар шалырткайндыр агып бадып чыдарын дыннап чыткаш, чоорту-ла карактарым шимдине берген.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Эрзин кожуун.

КАҢМЫЫЛ

Чечен чугаа

ЖУРНАЛИСЧИ ИЗИН АРТТЫРГАН

Чөөн-Хемчик кожууннуң Дагыр-Шемиге төрүттүнгеш, ада-иези аратарның малын кадарып, күш-ажылчы базымнарын эгелээн, үжүк-бижикке боду өөренип ап, амыдыралчы үлегерин, кызымаан болгаш чүткүлүн көргүзүп, журналистикага көскү изин арттырган Куулар Мунзукович Аракчаа бистиң аравыска чораан болза, июль 14-те 80 харлаар турган.

Аныяктарның Революстуг Эвилелиниң эге организациязындан Өвүр кожуун комитединиң килдис эргелекчизинге, оон улаштыр Тыванын Ном үндүрер черинге, "Тыванын аныяктары" солунга күш-ажылчы шылгалданы эрткеш, алдан чылдарның эгезинде "Шын" солуннуң көдээ ажыл-агый килдизиниң корреспондентизинге, килдистиң эргелекчизинге Куулар Мунзукович ажылдап чораан.

Чаңы бөдүүн, шыжыгарын билбес, чону-биле ажык чугаалажыр, кандыг-даа байдалда бодалга алзыпкан, олче шымныга берген чоруур, бойдусту бодундан артык хүндүлээр чораан Куулар Мунзуковичиниң материалдарын солуннуң номер бүрүзүнден көрүп болур турган.

Ол хөй санныг чечен чугааларның, очерктерниң, демдеглелдерниң автору. Ооң "Кажар сыын", "Медээчи куш", "Алдын-чуурга", "Сыынак", "Элдептиг киш", "Аңныыр хайгааракчызы" деп очерктери, чечен чугаалары — К.М.Аракчааның бойдустуң төлү бооп чаяаттынганының, а "Ховунуң каргыраазы", "Шевер холдар", "Даспы чурттуг кыс" болгаш өске-даа онон ажылдары шилип алган мергежилинге бердингениниң херечизи. Оларны тускай номнар кылдыр үндүрген тыва журналистерниң чыындыларынга, "Улуг-Хем" сеткүүлге, "Шын" солунга ḍарлаан.

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү К.М.Аракчаа парлалгага ат сеткилдиг ажылы дээш "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" медаль-биле, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Журналисчи ажыл-үүлезиниң изин чонунга арттырган К.М.Аракчааның дараазында чечен чугаазын номчукчуларга бараалгаттывыс.

ДИРИГ ТУРАСКААЛ

Мен чаа-ла чүвени билир апарганымда, бистиң өөвүске улгады берген ашак кижи келгилээр чүве. Ол аң-мең дугайын чугаалай бергенде, ана тоолда чүве дег, солун болгулаар. Ооң чугаазы хондур, хүнзедир-даа доозулбайн баргылаар. Аал иштиниң агбай-хөөгет бүгү улузу өгнү долгандыр олурупкаш, демги ашактың тоолзуг, солун чугаазын дыңнаар. Ооң душкан таварылгалары коргунчуг-даа, хөглүг-даа, муңгаранчыг-даа болгулаар. Аң тыппайн, алды-чеди хонук куруглап, аштап өл чазып-даа чораан чери бар. Аңны эзт оваа, чаг оваа кылдыр адып алгаш, ажаанзырап-даа тургулаан боор. Адыгга, бөрүге шаптырып[1] турганы мырыңай эндерик. Чаагында кыйгас, кырлаң ыскытталчак сорбу бар. Адыг-биле ачыр-дачыр сегиржип алыышкынның арткан херечилели ол.

Бичии кижиге, меңээ, ол мынча дигилээр:

— Даайың-дыр мен, Кара, танып ал. Арзайтының артынштин чурттап өскен, чаагында сорбулуг, ат-сураглыг аңчы Хүрең-оол деп кижи мен боор мен. Сени база аңнадып өөредир мен.

Бир-ле катап даайым тайгаже аңнаарда, мени эдертип алган. Мээң өөрүп, амырап турарымны чүү дээр боор! Шодаң –Кыр дээр дөшпер аъдының кондалаайының кырынга ушкарыпкан.

Тайгада эрги чадырынга келгеш, чүү-хөөзүн дүжүрүп, Шодаң-Кырын өртеп кагды.

Артыш, шаанак-биле холуй хайындырган, чаагай чыттыг чиң кара шайны өөренген чаңчылыбиле таңдызынче өрү-куду чашкылааш, аяанга куткаш, аартап олура, ашак чугаалай-дыр:

—Сайлыг-Хемден сыын, мыйгак үстүр эвес. Аңнап кээрге, хайырлаар оран болдур ийин, Кара. Мээң аңнап өскен черим бо. Сен база мени салгап, маңаа аңнап турар сен. Аңны кайы хамаанчок, дужа-келбиже адып болбас. Кырган-дижеңин, кызыр-боозун ылгап көрүп алгаш, боолаар чоор. Аңчы кижи черниң аңын хумагалаар. Кодан аңга таварышкаш, кырганын адып алыр. Кырган чүве дөмей-ле черге калыр болгай. Чаш оолдуг аңга дегбес.

Эртенинде даң бажы шарахере, даш бажы сарыг-шокар турда, аңнап чоруурда, даайым мени эдертип алды. Кижим адыр буттуг узун чактырын аксын куду кылдыр чүктээш, саадаан азынгаш, чугаалай-дыр:

— Таңдыдан олча хайып, диленип келген улус сава чок чорбас. Ол куруг таалыңны эктинге арта каап ал. Аң атса эъдин, чаан сугар бис.

Сайлыг-Хемниң Улуг-Каъдының кырындан харап үнүп келдивис. Чер кыры чаа-ла дескилештир чырып, боо хараалы кирер апарган мындыг. Мурнунда кылаштап олурган даайым тура дүшкеш, менче хая көрүнгеш, сымыранды:

— Будуңну сигенге шылыратпайн, көдүрүп бас. Оон башка аңнар дааш аптар.

Аажок кадыр каът. Куржааңгы хаяларлыг, дөс-дөс сөөскеннер, инек-хараганнар дуй үнген. Ынчан чай эгези чүве. Сөөскен кидин-не чечектели берген, каътты көөрге, ак чайт чүве. Чечектерниң чаагай чыды ана кижини тааладыр айызап турар. Сирттиң кырында чодур пөштер үнгүлээн, эртенги ыржымда олар ылым-чылым апарган, дүнеки уйгузундан одунмаан чүве дег тургулаар болду.

Бедик даш кырынга харап олур бис. Даайым мени хенертен тырта каапты. Оон кулаамга сымыраны-дыр:

— Дөө ол өрү улуг аң көстүп келди. Көрдүң бе?

Даайымның айыткан уунче кайгай бердим. Үстүвүсте мээсте, куржааңгы хая баарында, улуг-ла дөңгүр шилги инек мойнун кылчыйты сунуп алган, хараган баштап тур.

— Инек-тир! — деп, кижимге сымырандым.

— Инек деп чүң боор! Мыйгак-тыр — деп, даайым база сымыранды. — Кырындан барып харап көрээли, өөрлүг боор.

Каъттың ээн эъдинде ыяш иштиг-биле оюп чоруткаш, оттап турган мыйгактың таптыг-ла дужундан дуюкаа харап үнүп келдивис. Аң ам мырыңай чаныыста, хая баарында. Сидирсадыр дээн дааш үнген соонда, ак черже чаш шокар бызаа дешкилеп үнүп келди.

— Көрдүң бе, чаш бызаалыг мыйгак-тыр — деп, кижим кулаамче ээккеш, сымыранды. — Мындыг чаш төлдүг аңны адып болбас.

Оон элээн болганда, мыйгак боду база үне кылаштап келди. Иези көк сиген чулуп турда, чаш бызаазы ооң эмиин когжап каап турар, кээргенчиг-даа, чаптанчыг-даа болду. Бис бызаалыг мыйгакты кезек көрүп олура, чоруй барган бис. Ол эртен оон өске аң таварышпады.

Тайгага ынчаар-ла үш хондувус. Ашактың чугаазындан алырга, ында адып болур хире аң чок, шуптузу чаш оолдуг аңнар хире. Кижим эртен, кежээ-даа чоруткаш, куруг кээр мындыг болду. "Ында чөлдүр тош, мында чаш бызаалыг мыйгак оттап чор, оларны атпадым" деп келир. Хевирин бодааргa семис, чаглыг, чоон чилиглиг, чодур мыйыстыг сыын-на дилеп турар болгу дег. А өштүг чүве дег, ол сыыннар белен таварышпас чүве бооп-тур.

Бичии күш-хүнезинивис төне берген. Ам чиир чүве чок, куруглаан бис.

Ашак чугаалай-дыр:

— Сыын таварышпас чүведир, Кара. Ам канчаар, күш-хүнезин база төндү. Мында кедээр кара пөште эрткен чылгы кезек тоорук бар-дыр. Оон ийи таалың иштин сайлап алгаш бадар-дыр. Аал улузунуң аксын шимчедир чүве чок боорга, база хоржок ыйнаан. Күүйүң ымзаны бээр.

Черде дүжүп калган эрткен күскү тоорук сайлап алгаш, чаныр келген бис. Даайым-биле эң баштай аңнааным ындыг болган. Аңга таварышса-даа, адар аңы санныг кижи бооп-тур. Мен болза, көзүлген-не аңны адып алыр, амыр чүве ыйнаан кылдыр бодаар кижи болбазык мен бе. Ол шагда аңны адарын чөпшээредип-даа турбас, туралаан кижи адып алыр, хостуг турган. Ынчалзажок ынчангы аңчылар аң-меңни кайы хамаанчок кыра ада бербес, хумагалаар турган.

Чедимче чок аңнаашкын соонда, Хемчиктен барып балыктаар дээш, даайым мени база-ла ушкарып алган. Ынчан чай адакталып турган чүве. Хемчикке келгеш, аът кудуруунуң хылындан ээрип тургаш, сыырткыыш ылдыргызы кылып алдывыс. Кадыргылар сыырткыышка аажок туттунар болду.

Кежээ одаг одунуң көзүнге кадыргы шиштеп олурувуста, кижим хөөрей-дир:

— Оран чүвези сан-түңнүг боор. Чамдык улус аңны-даа, балыкты-даа кыра шаап алырын бодаар. Ол окта шын эвес. Бойдустуң байлаан хереглээн шаабиле өйлеп алыр-ла болгай. Харын ону өстүрер, көвүдедир дугайында сагыш салыр херек. Соң даарта деп чүве бар. Бистиң соовуста салгал база ол байлакты ажыглаар апаар. Ындыг болганда, аң-меңни, балык-байлаңны, каттоорукту хумагалыг ажыглаар, оран байлаа элбек болурун бодаар ужурлуг. Мен каяа-даа барганымда, бир черге бир чүвени арттырып каарын бодаар кижи мен. Мону көр даан — дээш, ак боошкунда чүвени таалыңдан уштуп эккелди.

— Ында чүнү бооп алганың ол, даай? — дидим.

— Мындаа тайгадан тоорук эккелдивис чоп, Кара. Ооң сайыдыр ийин.

— Ону канчаарың ол, даай? Казыыр дээрге казым четпес, эвээш чүве ышкажыл.

— Эх, Кара! Сен таптыг билип ал. Мен ышкаш мындыг, бойдуска хумагалыг бол. Бо тоорук сайын мен сайлаар дээш эвес, а бо Хемчик унунга тарып өстүрер дээш эккелдим. Көр даан, бо арыгда чүгле тал, терек, чыжыргана үнүп турар-дыр. А пөш чок ышкажыл. Маңаа бо тоорук сайын тарып каар бис. Оон пөшчүгештер өзүп үнүп кээр. Кажан-бир шагда улус бистиң тарып олуртуп каан пөштеривистиң тооруун чиир апаар. Харын сээң-даа ажы-төлүң бо арыгның пөштеринден тооруктаар чадавас деп бил, Кара. Кижи дээрге бойдустуң төлү ышкажыл, төрээн черивис бисти азырап, чемгерип турар. Ооң аңмең, балык-байлаңы, кат-тооруубиле амыдыраар, кара хөрзүнүнге тараа тарып чип турар-дыр бис. Бойдус ядаравазын, ооң эртине-байлаа элбек, хөй болзун дээш, мынчап чоруур кижи-дир мен ийин. Бо Хемчикке келген кижи бүрүзү-ле бир-ийи пөштү тарып олуртуп турган чүве болза, маңаа шагда-ла пөштүг кара арыг шылырадыр хадып турбас бе. Улустуң ону чедир бодавазы хараданчыг-дыр ийин, Кара.

Хемчиктен балыктап алгаш, чоруурда, даайымның боокшунга эккелген тооруунуң сайын эрик кырында шык, чымчак кара довурактыг черге тарып каан бис. А оон чоруптарда, кижим арыгдан быжа берген чыжыргана кадын соруп чээш, ооң үрезинин демги-ле пөзүнге бооп алган.

— Күзүн тайгаже дииңнеп үнгеш, бо чыжыргана үрезинин Сайлыг-Хемниң унунга тарып каар бис...

Оон бээр үр-ле үе — чартык чүс ажыг чылдар эрткен. Даайым ашак шагда-ла чок. Мен эр шаанга четчип, өглүг-баштыг, ажы-төлдүг апарган мен. Бир-ле катап күзүн дииңнээш, Сайлыг-Хемде даайымның чадырының орнунга бардым. Хем унунда кезек ортулукта чаагай үнген чыжыргана дээрге ана хоорсарыг чүве! Ынчан даайымны сактып келдим. Хемчиктен ооң эккелгеш тарып каан чыжырганазы өзүп үнгеш, кат-чимизи сарыг-хоор апарганы ол болган. А Хемчикте ооң тарып каан тооруунуң сайындан пөштер өзүп үнгеш, мырыңай шыргай арыг апарган. Сөөлүнде ону улус "Пөштүг-Арыг" деп адай берген.

Бойдуска хумагалыг ол кижи бодунга дириг тураскаалды ынчаар тургузуп каан.

Шаптырар[1] —сүрдүрер, сывыртадыр.

ЧОРУУ БҮДҮНГҮР, ЧОЛДУГ

Чогаалчы болгаш журналист Куулар Мунзукович Аракчаабиле кады сургакчылап чорааш, ооң улус-биле чугаалажып билирин, эптиин, улусту таныырын, ону улустуң хүндүлээрин магадаар мен. Ол "Шын" солуннуң көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи, а мен радионуң улус ажыл-агый редакциязынга ажылдап турган болгаш, чорук-херээвис, харыылаар даалгавыс чаңгыс аай. Ынчангаш чамдыкта ооң редакциязының, а бирде телевидение, радионуң машиназынга олурупкаш, материалдар белеткеп чоруптар бис.

Ужуражып келген удуртукчуларывысты ол эки таныыр, а олары ийи мергежилдиг, республикада сураглыг кижини, ооң сайгарылгалыг материалдарын, чогаалдарын номчаан болганда, чугаа төктү-ле бээр. Куулар Мунзукович көдээ амыдыралды дендии эки билир, ооң дазылдамыры ында тудуш.

Радиога ажылдап тургаш, өөрүм-биле кады "Хойжуларның радиостанциязы" деп ынчан тыва радионуң эң-не улуг хемчээлдиг программазын белеткеп, дамчыдып турган бис. Аңаа Куулар Мунзуковичиниң шоодуглуг чечен чугааларын ("Алдын чуурга" деп номундан) чамдыкта хойжуларга дамчыдып турган бис.

"Аракчаа чогаалчының солун чечен чогаалдарын дамчыдып-ла туруп көрүңер. Ында бижээн чүүлдери шуут-ла каракка көстүп кээр-дир ийин. Бөрүге ойлаттыргаш, кылаң дош кырынга тайып ужуп чораан эликтиң кээргенчиин!" — деп бир малчын бисче чагаа чорутканын сактыр-дыр мен.

Бир катап кады чорааш, ооң черле канчап чогаалчы апарганын айтырган мен: — Ном үндүрер черге ажылдап тургаш, чеже чогаалды, очулгаларны номчуваан дээр сен. Оларны номчааш, адырам, мен база чоонган мен деп бодал-биле демир-үжүктү сегирип алганым ол-дур ийин, дуңмам — деп, ол тайылбырлаан ийик. Өттүнүүчел — өөрениичел. Чок, чогаалчыларны ол анаала өттүнүп чораан эвес, Джамбул Джабаевтиң чугаалааны ышкаш "Черни бодунуң аршини-биле" хемчээп чораан.

Чогаалчылар дээрге кижилерниң сеткил-сагыжының инженерлери болуп турарын совет үеде бир баштыңчы чугаалаан. А бо сөстерни бүрүнү-биле Куулар Мунзуковичиге хамаарыштырып болур. Амыдырал дээрге-ле чогаал-дыр. Үгле амыдыралда болуушкуннарны чечен сөс-биле чырыдып бижиирге, чогаал олдур, оол — деп, К.Аракчаа чугаалаар кижи.

Бир катап Чыраа-Бажынга ажыл-херек ужурунда чорувуста, К.М.Аракчаа даг эдээнде кезек чылгыны көрүп кааш, чугаалайдыр оң:

— Бо чылгы деп малдың чаражы аттыг мал бо, оолдар. Улуг чогаалчы Л.Толстой делегейде эң-не чараш үш чүүлдүң бирээзи маңнап олурар аът дээрзин чугаалааны таварылга эвес — дээш, кезек ыыт чок олургаш, уламчылады — Бо Тывавыста чылгының баш саны аажок эвээжеп турар. Солун биле радио канчаар бис че? — дээш, бистерге, кады чораан өөрүнге, бир-ле ханы бодалга алзыпканы илдең, чугаалады. Бистер база боданы берген бис. Чугаалашса-чугаалашса, республикавыска чылгы малды катап өстүрер дугайында дугуржуп, "Шынга" база радиога тускай темалыг чугааны эгелээрин дугурушкан бис. Ол чугаа сөөлүнде Тывага эки салдарлыг болганы чугаажок. Ам тускай федерация ажылдап турар, а аът чарыжы шуут-ла массалыг апарган. Журналистиң арттырган бир изи ол. А база бир изи — ооң улусчу болгаш чечен-мерген чогаалдары.

Седен ХЕРТЕК,
журналист.

Уругларның чайгы дыштанылгазы

"ШОЛБАНАКТА" —СОЛУН

Ак-Довурактың өөредилге килдизинге хамааржыр "Шолбанак" лагеринге бо чайын 360 уруг дыштаныр. Үш сезонда уругларның дыштанылгазын солун болгаш ажыктыг эрттирери-биле хоорайның үш школаларының башкылары сезон аайы-биле үлежип алганнар.

Бирги сезонда июль 3-ке чедир дыштанган уругларбиле Ак-Довурактың ийи дугаар ортумак школазының башкылары ажылдаан. Ынчан шупту 120 уруг 4 отрядка хуваттынган. Ол сезон "Эколог-туг-кадыкшылга сезону" деп аттыг болган. Кол сорулгазы— уругларның кадыкшылын быжыктырып, арыг агааргa дыштандырбышаан, бойдус-биле уругларны харылзаштырып, ооң чажыттарын өөредип, чараш үүлге ынак болурунга кижизидери.

Лагерьниң начальниги Светлана Айдыңовна Кыргыс, улуг вожатый Ирина Сүге-Маадыровна Күжүгет болгаш ук коллективтиң өске-даа ажылдакчылары уруглар чайгы дыштанылгазын хөглүг, уттундурбас, солун кылдыр эрттирзиннер дээш, бүгү чогаадыкчы аргаларны ажыглап, кызымаккай ажылдааннар. Оларның уруглар-биле кылып чоруткан ажылдарының чамдыктарыбиле таныжып көрээлиңер.

Отряд бүрүзү тускай даалгалыг. Экспедициялар организастаар. Чижээлээрге, кымыскаяк өө-биле таныжылга дээн чижектиг. Оон аңгыда янзы-бүрү темалыг кежээлерни, ужуражылгаларны, мөөрейлерни эрттиргеннер. "Шолбанактың" даңгыназы, "Эрниң эрези", "Кижи төрелгөтенниң тыптып турар үезинде..." дээш, өске-даа. Ылаңгыя сөөлүнде адааным оюнну ойнап тура, уруглар отту боттары эң баштайгы кижилерниң тып чораан аргазы-биле тып, читкен эртинени тып, суг, аъш-чемни камнап, солун, тывынгыр, сагынгыр чоруун көргүскеннер. Компас берип кааргa, ооң ачызы-биле уг-шиин тып чорааш, дүштеки чемни тып ап, чемненип алгаш, улаштыр оюнун уламчылап турганнар.

Оон аңгыда "Каткы хүнү", "Ынакшыл хүнү", "Бот-башкарнылга хүнү" дээн ышкаш хүннер база уттундурбас болуп арткан. Ылаңгыя бот-башкарнылга хүнү солун болган: башкылар биле уруглар бот-боттарының орнун солчуп алгаш, хүнзедир боттарының ролюн ойнап хүнзээннер. Аңаа ажылчыннар безин киришкен. Өөреникчилер (башкылар) солун концертти база көргүскен.

Ак-Довурак хоорайның өөредилге килдизи "Шолбанак" лагери бут кырынга быжыгып туруп, уругларның дыштанырынга ынак чери болзун дээш, болур-чогуур чүүлдерни кылып турар. 40 чаа, чараш оруннарны садып алганнар. Ону ус-шевер кижи Н.Салчак амгы үениң янзы-бүрү фирмаларының ыяштан кылып турар оруннарындан дудак чок кылдыр кылган. Чаа матрацтар, чоорганнарны база саткан. Библиотека номнар-биле четчелеттинген. Чунар-бажың база ажылдап турар.

Лагерьге уруглар эртемшинчилел ажылдарын кылып, ол чүү деп чүвел, ооң ужур-дузазы чүл дээрзин билип алганнар. Чижээлээрге, самагалдай чечээниң(жарки) төөгүзү, камгалалы, эм-шынарлары дээн ышкаш темалыг.

Лагерьниң аъш-чем хандырылгазы эки. Уруглар витаминниг чемнерни чип турар. Солун чүве хоорайның "Дюймовочка" садигинин эр повары ында уругларга чаагай чемнерни кылып турар. Ол дээрге Аяс Даш-оолович Ондар-дыр. Хлеб быжырар онза печканы Михаил Күжүгет кылган. Бирги сезонга ажылдаары берге дээрзи чугаажок: кылыр-тудар ажылдар-ла хөй. Ынчангаш чолаачы Борис Соскурович Кыргыс база улуг дузазын көргүскен. Башкылар: Д-Х.А.Күжүгет, В.В.Херелчап болгаш Чодураа Кулуур-ооловна, Орлан Окпан-оолович, Ирина Дембикеевна, Айлаң Маадыр-ооловна уругларга бүгү билиин, арга-дуржулгазын дамчыдып, чогаадыкчы ажылдааннар.

Ак биле Шолбанак деп хемнерниң каттышкан черинде чараш агаар-бойдустуг лагерьге уругларыңар дыштандырыңар, хүндүлүг ада-иелер!

Ак-Довурактың ийи дугаар ортумак школазының чанында лагерьни улуг башкы Оюмаа Өшкү-Сааровна Монгуш ийи сезон дургузунда башкарып турар.

Эге класстар школазын чараш кылдыр дерээн. Бичии уругларның отрядтарының аттары безин чаптанчыг: "Инек-сокпалар уязы", "Ус-кушкаш уязы", а чемненир черинин ады—"Ары өө".

Уруглар эң солун амгы үениң янзы-бүрү оюннарын ойнап, мага хандыр дыштанып турарлар. Тодуг-догаа, омак-хөглүг чаштар англи, орус, тыва дылдарга ырлажып турда, чараштарын чүү дээр!

Оюмаа Өшкү-Сааровна боду сагынгыр, тывынгыр, аажок талантылыг башкы. Кижизидикчи башкылар: Л.А.Күжүгет, Ч.О. Салгын-оол база удуртукчузундан дудак чок ажылдап турарлар.

Бирги сезонга дыштанып каапкан уруглар безин ийигизинде база дыштаныр дээш, акшазын тудуп алгаш, кээп турганнар, ынчалза-даа путевка чедишпезинден оларны катап хүлээп алыр арга чок болуп турар.

Ак-Довурак хоорай чагыргазының өөредилге килдизи, ооң эргелекчизи Ираида Хүлер-ооловна Ойдуп бичии ак-довуракчылар чайгы үеде чүгле кадык, сергек эвес, а омак-хөглүг болзуннар дээш, чогуур хемчеглерни ап турарының тодаргай бадыткалы бо ышкажыл. "Шолбанактан" өске, школа чанының чайгы 4 лагерьлеринде 225 уруг, республиканың спортчу лагеринде 15 уруг, "Юность" лагеринде 23 уруг дыштанып турар. 25 кижи уругларның спорт школазының мурнундан дыштанып чоруткан.

Хөглүг чай-биле, уруглар!

Светлана САЛЧАК.

ҮРЕЛИИЧЕЛ ЭВЕС, ӨРТЭЭ БАЗА ЧИИК

"Машина тудуу" күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгезинде байдалды билип алыры-биле аңаа чеде бердим. Ады безин "машина тудар" бүдүрүлге дээнин бодааргa, машина-техника-биле холбашкан бүдүрүлге деп баштай санап турдум.

Ук ажыл-агыйның директору Владимир Николаевич Сериков Москваже сургакчылай берген болду. Ынчангаш ооң бүдүрүлге талазы-биле оралакчызы Александр Иванович Скаков-биле чугаалаштым. Элдеп чүве, машина-техника-биле холбаалыг бүдүрүлге деп бодааным ук ажылагый школа мебельдери кылып, бүдүрүп турар болду. Александр Иванович-биле белен бүдүрүп каан кылыглар складынга чедип келдивис. **Ында парталар, столдар, сандайлар, шкафтар, креслолар, тумбочкалар, компьютер столдары, чаңныс тумбочкалыг база ийи тумбочкалыг столдар, тон азарлар, кичээл үезинде ажыглаар янзы-бүрү чуруктар, таблицалар, литературалар шыгжаар шкаф, пластмасстан кылган үүрмек кылыглар, кухня набору, чемненир стол, офис комплектизи, шимчеп турар дугуйларлыг тумбочка, контора мебели дээш, чок-ла чүве чок болду.** Ол-ла бүгү мебельдерни кылганы дыка шынарлыг, шилиттинген ыяш материалы-даа дыка быжыг болган. Столдар, сандайлар, шкафтар кылаңайнып турар. Ийи тумбочкалыг столдуң өртээ 2600 рубль, чаңгыс тумбочкалыг башкы столунуң — 2500, ийи сандайлыг партаның — 1000, дөрт сандайлыг чемненир столдуң өртээ 1300 рубль болган.

Үстүнде адаттынган өртектерден алгаш көөрге, Кызылдың садыгларында соңгаартан эккелген мебельдерниинге бодааргa, бо бүдүрүлгениң кылып үндүрүп турар эт-хереселдери чиик өртектиг, шынары эки. Ол хирезинде элдеп чүве, чамдык школалар болгаш албан черлери өртээ аардаа болза, мебель аймаан Саян артындан садып ап турар. Оон ыңай ТР-ниң Чазаа, Өөредилге яамызы бо бүдүрүлгеже чагыг киирбейн турары дыка хомуданчыг.

Ынчалза-даа бо бүдүрүлгеже чагыг киирип, оон школа мебели садып ап турар школалар болгаш албан черлери республикада хөй. Ол дээрге Каа-Хем, Бии-Хем, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Өвүр кожууннарның школалары-дыр.

Бо бүдүрүлге чүгле школа мебели эвес, янзы-бүрү албан черлеринге, бүдүрүлгелерге херек мебель аймаан бүдүрүп турарын үстүнде адаанывыс белен бараан аразындан көрдүвүс. Оон ыңай бо ажыл-агый чагыг езугаар кандыг-даа мебельди бүдүрүп болур. Чижээлээрге, өгленир дээн ажы-төлүнге ада-ие кандыг-даа мебельди, гарнитурдаа дижик, бо бүдүрүлгеге чагыдып болур. Мебельдиң хевири кандыг болуру чагыкчыдан хамааржыр. Канчаар чагый-дыр, ындыг мебельди ук ажыл-агыйның ажылчыннары кыска үе иштинде шынарлыг кылдыр бүдүре шаап бээр.

Мебельдер кылыр материалдарын: ыяшты, ээрип быжыглаар дериг-хереселдерни олар Абакан хоорайдан сөөртүп эккеп ап турарлар. Чиг эт кылдыр олар ламинад деп быжыг, кадыг ыяшты ап турарлар.

Черле ынчаш бо "Машина тудуу" бүдүрүлгениң кылган мебельдери ажыл-агыйга дыка эптиг, үрелиичел эвес, быжыг, өртээ база чиик бооп турар. Ындыг боорга, республиканың чүгле школалары эвес, кырганнар бажыңы, школа-интернаттар ыяап моон мебель садып алыр.

Ук бүдүрүлгеде мебель чазаар дериг-хереселдер, станоктар аажок эрги. Ындыг-даа болза, ук бүдүрүлгеде хаара туттунган токарылар, каңнакчылар, столярлар тергиин кызымак ажылдап, шынарлыг мебель аймаан бүдүрүп үндүрүп турарлар.

Борис ОНДАР.

СПОРТ

ЧАҢЧЫЛ БОЛУ БЕРГЕН

Республиканың хол бөмбүүнге ТР-ниң Президентизиниң кубогу дээш маргылдаа бөгүн эгелээр. Маргылдааның шыырак дээн командалары (фавориттери) чылдыңна өскерлип, маргылдаа эки түннелдерни көрүкчүлергедаа, шииткекчилерге-даа көргүзүп турган. Бо чылгы маргылдаа база биске, көрүкчүлерге, чаа-чаа аттарны ажыдып бээр дээрзи илдең.

Бистиң корр.

ЧАЛАП ТУР БИС

2002 чылдың **июль 20-де 10 шакта**

Сүт-Хөл кожууннуң Алдан-Маадыр сумузунуң Ман-Чүрекке тыва езу-чаңчыл сагаан

оваа дагылгазынче

чаңгыс чер-чуртташтарывысты болгаш аңаа киржир күзелдиглерни чаладывыс.

Программазы:

- 40 хардан өрү назылыг мөгелерниң хүрежи
- 32 шыырак мөгелерниң хүрежи
- Челер, маңнаар аъттар чарыжы
- Баг кагарынга мөөрей
- Чадаг чарыш (уруглар, оолдар)
- "Чиргилчин" ансамбльдиң концерти.

Оргкомитет.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) Дээди Хуралдың депутады Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Борис Билчин-оолович Монгушка дуңмазы

Шолбан Билчин-оолович

МОНГУШТУҢ

үр аар аараанының соонда мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К.Сат, Е.Монгуш, Ч.Монгуш, А.Монгуш, С.Хертек, Т.Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер өрээзи — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 5695.
Чагыг 77.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.